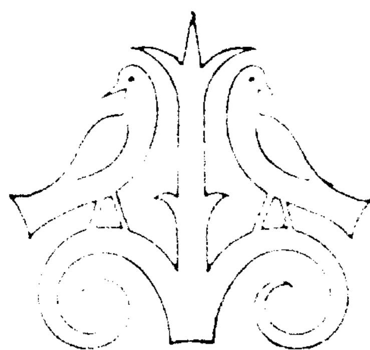
DE SCHOUW

GEWIJD AAN HET
KULTUREELE LEVEN
IN NEDERLAND

ORGAAN VAN DE
NEDERLANDSCHE
KULTUURKAMER

VIERDE JAARGANG · NUMMER 1 · JANUARI 1945

DE SCHOUW

GEWIJD AAN HET KULTUREELE LEVEN IN NEDERLAND

ORGAAN VAN DE NEDERLANDSCHE KULTUURKAMER

Waarnemend Hoofdredacteur: Dr J. VAN HAM

Redactiesecretaris: A. B. ROELS

Adm.: Uitgeverij „De Schouw", 's Gravenhage, J. P. Coenstraat 26, Telef. 771066, Giro 446173

Bijdragen, brieven en boeken ter bespreking zende men aan den redactiesecretaris, J. P. Coenstraat 26, 's Gravenhage.

Abonnementsprijs f 15.— per jaar; voor leden van de Kultuurkamer f 10.— per jaar; voor buitenland f 17.50; losse nummers f 1.50 per nummer

---

INHOUD

PLATEN

DE FOTO OP DEN OMSLAG IS A FREQUIN.

HENDRIK LINDT

TWEE COMPONISTEN

De nieuwe opbloei der Nederlandsche muziek bestrijkt thans ongeveer een halve eeuw: vijftig jaren waarin voorzichtig tasten, hervinden van een noodzakelijke dosis zelfbesef, overmoedige uitvallen, rumoerig experiment, inkeer en uiteindelijk rijpen elkaar opvolgen als een logische keten. Wie deze vijftig jaren geheel of gedeeltelijk heeft méébeleefd, weet hoezeer met name de nieuwe Fransche muziek er haar stempel op heeft gedrukt. En in een tijd, die kunst en wereldbeschouwing niet meer los van elkaar kan denken, — die volksaard en kunstuiting in nadrukkelijk en onlosmakelijk verband brengt —, wordt dat feit tot probleem. Want „moderne Fransche muziek" is voor deze periode identiek met „impressionistische muziek", met de namen van Debussy en Ravel als grootsten in hun soort. En nergens drong het muzikale impressionisme zoo weinig door als in Duitschland. Nergens bleef Claude Debussy zoozeer een nevenfiguur als in het kerngebied der Germaansche landen. Waarmee reeds het vermoeden wordt gewekt, dat het impressionisme daar weinig affiniteiten vond of wellicht zelfs geheel wezensvreemd moet heeten. Waarmee dan echter tevens de vraag rijst, hoe de Fransche, impressionistische impulsen in de zich hervindende Nederlandsche muziek te rijmen zijn met het onloochenbaar-Germaansche van onzen volksaard.

Hugo Riemanns vermaarde „Musiklexikon" (11e druk, Max Hesses Verlag, Berlijn 1929) wijdt maar anderhalve kolom aan Debussy, waarvan zeker een kolom formeele opsomming. Oscar Thompsons „Cyclopedia of music and musicians" (Dodd, Mead and Comp., New York 1939) besteedt aan denzelfden componist ruim elf volle bladzijden. Deze éene vergelijking houdt reeds een verschil in plaatsgebonden waardeering in. In de Duitsche muziek drong het impressionisme nooit werkelijk door. Het bleef er een min of meer willekeurige uitdrukkingswijze: „ein musikalischer Ausdruckswillen, der unter Verzicht auf plastische Formgebung und unmittelbare seelische Wirkung gleichsam die Haut der Dinge, das Stimmungsmässige zu geben sucht und sich dabei mit Vorliebe fremdartiger harmonischer und koloristischer Mittel bedient" (Riemann). Buiten de werkingssfeer der Duitsche muziek echter beduidt het impressionisme een zelfstandige stijlperiode, gelijk de muzikale barok en de muzikale romantiek: het einde en de afsluiting van de periode der romantici. Weliswaar is met name in de laatste jaren Duitsche waardeering voor het muzikale impressionisme uitgesproken. En in het weekblad „Das Reich" heeft Werner Oehlmann nog zeer onlangs betwist, dat het impressionisme slechts „oppervlakte-muziek" zou zijn tegenover de zielsdiepten der bij uitstek Duitsche romantiek. Maar een Duitsche muziekgeschiedenis zal het muzikale impressionisme nimmer als stijlperiode kunnen beschrijven, omdat het als gesloten verschijning in de Duitsche muziek simpelweg ontbreekt.

Deze en dergelijke gedachten krijgen onwillekeurig actualiteit, nu onlangs kort na elkaar twee Duitsche componisten stierven, die weliswaar onderling volstrekt onvergelijkbare grootheden zijn, maar die toch elk op hun wijze door hun werk met het impressionisme verbonden zijn: Paul Graener en Leo Justinus Kauffmann. Was die binding toevallig, of houdt ze nog een aanwijzing in voor de plaatsbepaling van het muzikale impressionisme in het kader der Duitsche muziek?

Leo Justinus Kauffmann viel in de eerste Octoberdagen van dit jaar als slachtoffer van een Britsch-Amerikaansche luchtaanval op Straatsburg. Hij was Straatsburger van geboorte, leefde en werkte ook vrijwel uitsluitend in zijn geboortestad, die in tegenstelling tot de zegswijze, haar profeet wel degelijk eerde, lang vóór diens naam ook buiten het Rijnland en zelfs buiten de grenzen van het Grootduitsche Rijk doordrong. In Nederland kent men Kauffmann sinds zijn opera „Die Geschichte vom schönen Annerl", door Hans Strohbach voor de Kameropera van Jaap Kool geïntroduceerd en geregisseerd.

De weg van Leo Justinus Kauffmann wees naar de opera. „Die Geschichte vom schönen Annerl", een reeks dramatische scènes méér dan een gesloten dramatisch geheel, was een eersteling in de soort: een eersteling echter die niet slechts in opvallende wijze bij het groote publiek aansloeg, maar die ook veelbelovende elementen van vernieuwing in zich droeg, zonder ooit het kenmerk van gewild experiment te krijgen. Terwijl aan ons jonge

opera-leven deze belofte uiteraard onbegrepen voorbijging, heeft Duitschland en vooral Straatsburg het werk van Kauffmann na zijn Annerl-opera krachtig gesteund. In den afgeloopen zomer beleefde het kleine Straatsburger theater de première van Leo Justinus Kauffmanns tweede opera, „Das Perlenhemd", een even groot succes, waarin echter bovendien de belofte van „Die Geschichte vom schönen Annerl" goeddeels in vervulling ging: in een opvallende beheersching van een frisschen, nieuwen vorm en in een orkestraal palet dat met een kamerorkest van slechts vijftien man onvermoede effecten wakker roept. Zóó duidelijk werd na het „Perlenhemd" Kauffmanns muziek-dramatisch talent, dat de Dresdener Staatsopera hem op den drempel van het zesde oorlogsjaar de opdracht gaf voor een derde, breedopgezette opera, waarvoor de plannen reeds in een vergevorderd stadium waren toen de componist den dood vond.

Wie uit dit alles de conclusie trekt, dat Kauffmann een componist van groote vormen en breede allure was, gaat echter juist aan het essentiëele van zijn wezen voorbij. Niet alleen heeft het vrij lang geduurd, eer hij zich aan een opera zette, maar toen het eenmaal zoover kwam, was het deze „Schöne Annerl", een tooneelwerk van typisch rhapsodische structuur, een aaneenschakeling juist van kleine episoden, waarin de simpelste en beknoptste muzikale vormen ongedwongen toepassing konden vinden: het volkslied en het koraal. En zijn eerste proeven van scheppenden arbeid leverde Kauffmann op het gebied van de kamermuziek.

Deze details zijn in het kader van ons onderwerp niet zonder beteekenis. Impressionisme en pathos zijn erkende tegenstellingen. Kauffmann's bewuste aversie van matelooze klankontladingen en zijn even bewuste streven, groote vormen uit de intimiteit van kleinere vormen op te bouwen, geeft gegronde aanleiding tot het vermoeden, dat de ook door vele *Nederlandsche* muziekcritici in zijn werk geconstateerde elementen van het impressionisme voor Leo Justinus Kauffmann geen toevallige resten van een Fransch-georiënteerde muzikale opleiding of reflexen van een door het Fransche grensgebied gedicteerde muziekpraktijk zijn, maar wel degelijk elementen, waaraan de componist zijn krachten wilde toetsen en die hij eventueel tot een deel van zijn persoonlijk bezit hoopte te doen rijpen. Daarbij valt evenzeer de soms Debussiaansche melodiek op als een op de aanwinsten der impressionistische componisten van Debussy tot Roussel steunende harmonie en een in den subtielsten zin van het woord kleurige instrumentatie. Alles eigenschappen van het impressionisme die bij Kauffmann des te meer de aandacht trekken, omdat hij ze samenbracht met volkslied- en koraalvormen van goeddeels Duitsche herkomst.

P a u l G r a e n e r s werk leeft in mijn herinnering bovenal met de magistrale zangkunst van wijlen den Nederlandschen concertzanger Jac. van Kempen. Nimmer hoorde ik de liedkunst van Graener een zóó imposante uitdrukking vinden als deze Nederlandsche tenor haar met onnavolgbaar begrip en in zijn gelukkige oogenblikken waarlijk stralende stemmiddelen verleende. Graener zelf deelde de meening, dat deze interpretatie iets heel bijzonders was en heeft daarvan den zanger persoonlijk doen blijken. Er is aanleiding, dit feit eens vast te leggen, nu componist en interpreet beiden niet meer tot de levenden behooren. Want weliswaar mag het lied als het allerpersoonlijkste en gaafste van Paul Graeners oeuvre gelden, maar zelfs dit beste deel is in de Nederlandsche concertzalen nauwelijks doorgedrongen.

Kwam het omdat Graener zelf in belangrijke mate het zwaartepunt op zijn opera's legde en deze kunstvorm bij ons tot voor weinige jaren een slechte herberg vond? Het kan zijn. In Duitschland zelf maakte Paul Graener vooral door zijn muziekdramatische werken naam en reeds zijn opus 1 was een zangspel, „Der vierjährige Posten", een onrijpe schepping die ook naar Graeners eigen inzicht te weinig waardevolle elementen bevatte om later nog verbeterd of aangevuld te worden en die daarom nimmer werd uitgevoerd. Onpersoonlijk en meer op Lortzing en diens verwanten dan op den geest der zoekende jongeren ingesteld bleef ook zijn „Sieg". Maar met „Das Narrengericht" toonde Paul Graener ondubbelzinnig zijn vocaaldramatisch meesterschap. En „Don Juans letzte Abenteuer" is niet ten onrechte zijn bekendste tooneelwerk geworden. In opperste beheersching der vocale en instrumentale middelen geschreven wist deze opera tot een in Duitschland veelgespeeld succeswerk te worden, zonder ergens naar uitbundigheid of triviale middelen te grijpen.

„Theophano", later als „Byzanz" omgewerkt, moet als een inzinking gelden. Wat daarna aan opera's in Graeners productie volgt, getuigt echter telkens opnieuw van oorspronkelijke vindingskracht: de komische „Schirin und Gertraude", de aan Gerhard Hauptmann ontleende opera „Hanneles Himmelfahrt", de met bijzondere waardeering ontvangen „Friedemann Bach" en de ter gelegenheid van 's componisten zeventigsten verjaardag in 1942 te Keulen ten doop gehouden romantische opera „Schwanhild", een door dichterlijkheid, volkschen toon en bijzonder fijnzinnig gebruik der technische middelen wel zeer aantrekkelijk sluitstuk van Paul Graeners levenswerk.

In zijn opera's en in zijn liedkunst is Graener de typisch-Duitsche lyricus en neo-romanticus, zelfs waar hij, zooals in de merkwaardige „Galgenlieder" op teksten van Christian Morgenstern het gebied van parodie en ironie betreedt. Hij staat echter tevens officiëel te boek als een der weinigen, die impressionistische elementen in de Duitsche muziek introduceerde. Is er een aanleiding, die juist Graener een stijl deed beproeven, die men „einde en afsluiting van de periode der romantici" heeft willen noemen en die daarbij proefondervindelijk zoo weinig „Duitsch" bleek?

Paul Graener vond zijn weg naar Duitschland, hoewel hij Berlijner van geboorte was, over Engeland. „Over" beteekent hierbij niet „met steun van", — het beduidt

veeleer: „in weliswaar onberedeneerde, maar daarom niet minder dwingende tegenstelling tot . . .”

Zijn muzikale opleiding ontving hij in zijn geboorteland, toen zijn vader, een eenvoudig handarbeider, gestorven was, dank zij de financiëele hulp van verwanten en vrienden. Maar Graener had zich in zijn hoofd gezet juist te debuteeren in de eenige afdeeling, waarin zijn veelzijdige scholing tekortgeschoten was: orkestdirectie. De vergissing werd bijna fataal voor zijn loopbaan. Graener „mislukte”, belandde in de amusementsmuziek, was om den broode gedwongen daarbij niet al te kieskeurig te zijn en speelde en schreef voor gelegenheden van allernoppervlakkigst vermaak. Als 24-jarig variété-musicus kwam hij door de in dit vak gebruikelijke omzwervingen in Londen.

De post van dirigent in Haymarket Theater, die hij daar veroverde, beteekende reeds zooiets als een rehabilitatie. Maar van werkelijk zelfstandigen arbeid kon ook hier geen sprake zijn. Zijn beroepstaak kwam door de enge begrippen van de theaterdirectie niet boven conventioneel en oppervlakkig maakwerk uit.

Onder zulke omstandigheden moest de jonge componist zich op zichzelf terugtrekken om niet onder te gaan. Ver van het contact met Duitsche kunstbroeders had hij te zoeken, te schiften en te ordenen wat later eenmaal zijn muzikale persoonlijkheid zou moeten uitmaken. Met eenige overdrijving gezegd: Graener moest zijn weg zoeken in een vreemde of zelfs vijandige wereld. Hij bezat de gezonde drift tot het nieuwe in zich, die alle werkelijke jeugd eigen is. Hij greep dat nieuwe, waar hij het vond, maar in voortdurende onbewuste tegenstelling tot het wezensvreemde. Daarbij toetste hij aan zijn kunstenaarsinstinct, niet aan zwaarwichtige theorieën, — zonder bijzondere neiging tot buitensporige experimenten, maar ook zonder knellende dogmata. De vondsten van Claude Debussy konden hem niet onverschillig laten. Zij golden ook in de Londensche muziekwereld als „de” moderne muziek. Hij trachtte ervan tot zijn eigendom te maken wat met zijn wezen zou kunnen stroken. En de voorkeur voor bescheiden orkestmiddelen, den critischen zin tegenover alle neiging naar pathetische effecten dankte hij wellicht op rijper leeftijd nog altijd aan deze prille ontmoeting met Debussy's schoonheidsleer. Uit de techniek van het impressionisme maakte hij zich echter allengs duidelijker los.

Dit feit is bijzonder opmerkelijk. Het bewijst namelijk dat impressionistische elementen Graener welbeschouwd wezensvreemd waren. De uiterlijke bereidheid om ze in zich op te nemen ontbrak immers allerminst. In een wereld, die er hem slechts des te liever om zou hebben erkend, — in een milieu, waarin voorts het oppervlakkige, gemakkelijke succes geenszins een oneer was, — week Graener door innerlijke drang steeds verder af van de muzikale krachten, die Londen op hem deed inwerken. Hij rijpte juist in Engeland en temidden van impressionistische invloeden tot den neo-romantischen, Duitschen componist, die wij sindsdien uit zijn beste werken leerden kennen. Er is geen twijfel over, dat het muzikale impressionisme slechts een episode beteekent in zijn oeuvre, geen wezenlijk bestanddeel. Wanneer de 36-jarige componist na een verblijf van twaalf jaren uit Londen naar Weenen reist, — wanneer hij spoedig daarop als directeur van het Mozarteum in Salzburg erkenning voor zijn beteekenis gevonden heeft en wanneer hij nog tien jaren later Max Regers opvolger als leeraar voor compositie aan het Leipziger Conservatorium wordt, kan men bij Graener wellicht nog van impressionistische invloeden spreken, zeker niet echter van impressionistische stijlkenmerken.

Toch is Graener een van de twee of drie belangrijke namen, die de officiëele muziekgeschiedenis voor het contact tusschen Duitsche muziek en impressionisme kan aanvoeren. Scherper laat zich in wezen dit contact niet . . . . . ontkennen!

Paul Graener mat zijn krachten aan het impressionisme als gevolg van zijn Londenschen werkkring. Leo Justinus Kauffmann deed hetzelfde in Straatsburg, in een grensgebied van twee kulturen. De uiterlijke omstandigheden zijn daarbij echter tenslotte niet de beslissende. Werkelijke verklaring is de wetmatigheid in iedere kultuur (gelijk in alle leven), die de sterkste reactie van het eigene oproept, waar dat eigene door de nabuurschap van het wezensvreemde het meest in gevaar dreigt te komen. In den vreemde won Graener in en door de confrontatie met Debussy eerst recht zijn neo-romantische, Duitsche karakter. Op zijn vooruitgeschoven kultuur-post was ook Leo Justinus Kauffmann voorbestemd, ten koste van zijn impressionistischen inslag aan eigen, op het volkslied vooral steunende Duitsche karakter te bouwen. In beide gevallen ontweek het eigene de krachtmeting met het vreemde niet, — kwam het er integendeel juist door tot grootste ontplooiïng.

De nieuwe Nederlandsche muziek moest haar weg niet minder zoeken in een grensgebied van twee kulturen. En met jeugdige geestdrift toetste ook zij haar wezen gedurende eenige tientallen jaren aan het impressionisme, dat uit het zuiden bij uitstek „het nieuwe” scheen te brengen. Een halve eeuw van groei en innerlijke bewustwording wijst echter ook hier bijna dezelfde tendenzen aan die men, uiteraard meer op het persoonlijke toegespitst, in strijd en groei van Graener en Kauffmann aanwijzen kan. Geen Nederlandsche componistenfiguur is daarvoor wellicht typeerender dan Alexander Voormolen, die consequent en met niets-ontziende zelfcritiek tegen alle kansen op gemakkelijk succes in als eerste den weg van Fransch naar Nederlandsch componist volledig ging.

Al te zeer denkt men nog altijd de Europeesche muziek in tijdvakken, al te weinig in wezens-centra. Het verscheiden van twee componisten, die beiden innerlijk slag leverden met wat tot dusverre vrij algemeen als „periode” der muziekgeschiedenis geldt, in werkelijkheid klaarblijkelijk niet minder regionaal moet worden beschouwd, kan er wellicht toe bijdragen sommige verouderde dogmata te herzien.

PROF. DR JAN DE VRIES

HET GERMAANSCHE VERLANGEN

Naarmate de burgerlijke maatschappij haar leden steeds meer in banden sloeg, is in de ziel van de beste der burgers het verlangen des te krachtiger aangezwollen. Het is niet dwang op zich zelf, die het leven van den mensch en de ontplooiing zijner persoonlijkheid beklemde, maar de geestelooze wijze, waarop hij werd uitgeoefend. Immers het was een dwang door wetten, die den mensch noodzaakte tot het betalen van belastingen en het verrichten van diensten, die hem verplichtingen oplegde of zijn vrijheid besnoeide. Dit alles laat de burger zich gaarne welgevallen, als hij beseft, wat al deze offers inderdaad waard zijn, als hij vervuld is van een ideaal, tot welks bereiking van staatswege, hij als burger tot den vollen inzet van goed en bloed bereid is. Wat de burgerlijke maatschappij ontbeerde, dat waren de vlammende idealen, waarvoor een mensch bereid is te sterven en niet de tamme leuzen van individueele schijn-vrijheid of van onaantastbare grondwettelijke rechten. Dat maakte het burgerlijke leven zoo vaal en onbeduidend; dat bewerkte, dat de tijd, waarin het burgerlijke overheerscht, zoo weinig diepgang vertoont.

De gevangene in zijn cel zal aan de lentewolken, die achter de tralies van het venster voorbijtrekken een hartstochtelijker verlangen naar vrijheid vastknoopen, dan de mensch, die vrijelijk langs straat en grachten wandelt. De 19de eeuw heeft vele mannen gekend, die in opstand kwamen tegen de duffe burgerlijkheid; Multatuli of de dichters van Tachtig bij ons, Baudelaire, Verlaine en Rimbaud in Frankrijk. Maar zij openden daarmede niet den weg naar een nieuwer en edeler menschelijkheid; zij bleven veeleer afzijdig staan en daagden door hun bohème-achtige gedragingen tegelijk den haat en de geringschatting der door hen verfoeide burgers uit. „Epater le bourgeois" is het wachtwoord van dezen tijd en om dat te bereiken, hebben die uitgestootenen zich soms in een onwaardig harlekijnspakje gestoken.

Dit waren de ergste symptomen voor de afweer van den geest der burgerlijke maatschappij. De lichtst en felst-bewogenen, de minst-evenwichtigen, zij die het snelst tot verontwaardiging en opstandigheid te brengen zijn, de dichters en de schilders, hebben hun afkeer heftig geopenbaard. Maar er waren velen, die door denzelfden geest bezield werden en die te midden van het weerzinwekkend geworden burgerlijke leven naar bevrijding hunkerden. Het waren de forenzen, die zich dagelijks een lange treinreis getroostten, om althans gedurende den nacht het ruischen der boomen te kunnen hooren; het waren de stedelingen, die zich voor het boerenleven interesseerden en ieder op zijn manier aan folklore deden, het waren de utopisten, die droomden van een nieuwe en gelukkiger toekomst. Het waren helaas ook die rampzaligen, die de onrust tot krankzinnigheid of zelfmoord dreef. Hoe meer de loodzware beklemming van de steeds technischer geworden burgermaatschappij haar burgers gevangen hield, des te onbedwingbaarder groeide het verlangen.

Bij hen, die tot beschouwelijkheid geneigd zijn, kreeg dat verlangen een elegisch tintje. Zij werden niet tot een bevrijdende daad aangedreven, maar zij werden met een vreemde verteedering vervuld, als zij een vlinder het kantoorraam zagen binnenfladderen of een vogel in een drukke stadsstraat hoorden kwinkeleeren. Wie denkt hier niet aan Gorter's Mei, dat van zulk een stil verlangen naar schoonheid gedrenkt is; wien schiet niet Boutens' Leeuwerik te binnen

Die zijn nachtlijk nest ontvluchtend
Door de zilvren neevlen heen
Vleuglings vindt de gouden wegen
Waar zijn aadmen juichen wordt,
Tot zijn zang in vuren zegen
Naar de koele vore stort.

Op zoo velerlei wijze kon dat uit geestelijke dorheid der burgerlijke sfeer geboren verlangen zich openbaren; onverwachts op de dagelijksche wandeling van huis naar kantoor en van kantoor naar huis kon het in de ziel opduiken, zooals in Van Nijlen's gedicht

DE HAVEN

Wat lokt mij, droomer, 's avonds naar de haven,
In het voorjaar, als de merel kweelt en fluit?
Vindt daar mijn armoede onvermoede gaven,
Zoekt daar mijn weemoed dagelijks zijn buit?

Ik weet het niet. Maar zooals in den morgen
Mijn stap zich richt naar 't bruine voorjaarswoud,
Waar mijn oog alles wat nog is verborgen
Aan bottend groen vermoedt en reeds aanschouwt,

Zóó, als de zonn'ge dag begint te kwijnen,
En schemert vóór mijn oogen kleurenmoe,
Ga ik naar u, o haven, in het schijnen
Van 't late licht als naar een schuilplaats toe.

Want elk geluid heeft hier een vreemd bekoren:
't Gedruisch van ijzer op arduinen steen,
Het beiaardspel in eeuwenouden toren,
Der verre schepen klagende sireen;

Het zijn àl klanken van één stem, die spreken
Komt tot het hart door heimwee overmand,
Terwijl ik droom van overzeesche streken,
Als ware ik vreemdling in mijn eigen land.

Hoe kan wie rust zoekt bij dit nooden rusten?
Een kleine boot, die 't krijschend anker licht,
Voert me in verbeelding naar de verre kusten,
Naar nieuwe menschen en een blijder licht.

De avondster pinkt aan blank-bewolkten hemel,
Waar 't roode licht tot gele strepen kromp;
Ginds werpt een schip op 't dansend golfgewemel
De zwarte schaduw van zijn zwarten romp.

Is dit het uur niet om vaarwel te zeggen
Aan alles wat me aan lieflijkheid omringt,
En zacht het hoofd in de open hand te leggen,
Even ontroerd voor 't sein der afreis klinkt?

Als dan de nacht daalt en van duizend meeuwen
De laatste nog langs 't grauwe water scheert,
Dan klinkt zoo droef haar angstig, eenzaam schreeuwen
Als van wie, dolend, rust en vrede ontbeert.

Gekooide vogel slaat langs gulden staven
In lentetijd ter vlucht zijn vlerken uit:
Zóó mijn verlangen, 's avonds aan de haven,
In 't voorjaar als de merel kweelt en fluit.

Wij kennen allen dien weemoed van het gemis, die blijft schrijnen, zoolang wij ons gevangen voelen. De veulenachtige losbandigheid, waarmede de stedeling zich, eenmaal op de vrije natuur losgelaten, menigmaal gedraagt, verraadt de spanning, die zich langzamerhand in zijn ziel heeft opgehoopt. Dit verlangen naar natuur en vrijheid is het begeleidend verschijnsel van alle verstadschte beschavingen, onverschillig of dit nu is in het Rome van den keizertijd, in het Parijs van Lodewijk XVI of in onze hedendaagsche wereldsteden. Het antwoord op den benauwenden dwang van het verburgerlijkte leven is dan ook steeds hetzelfde: wij kunnen het samenvatten in het eene woord Romantiek. Want wel mag de geestelijke beweging, die op den overgang van 18de tot 19de eeuw zich in Europa openbaarde, in het bijzonder dezen naam dragen, in wezen is elk verzet tegen een ondragelijk geworden verburgerlijking, indien zij niet een zuiver revolutionnairen vorm aanneemt, een romantische daad. Het is slechts dit, dat de echte, eigenlijke romantiek op zoo volmaakte wijze dit verzet belichaamt, in al zijn graden en nuanceeringen van hartstochtelijke felheid tot dweeperige sentimentaliteit. Waarlijk dat geslacht moet veel geleden hebben, aleer het zijn kluisters zoo felbewust afschudde. De romantiek vond een harer onvergankelijke symbolen in de Blauwe Bloem, die de held van Novalis' roman Heinrich von Ofterdingen in een droom als het doel van al zijn begeeren verscheen: een beeld van vreemde, haast onaardsche schoonheid, die ons onweerstaanbaar weglokt.

Het romantische verlangen speelt met de werkelijkheid. Dat kan de dichter doen, die uit zijn verbeelding een wereld te voorschijn tooveren kan, waarin al zijn wenschen bevredigd worden en het onmogelijke mogelijk schijnt. Daarom vlucht de romanticus zoo graag in de wereld van het sprookje en kiest hij stoffen, die in tijd en ruimte zoo ver mogelijk verwijderd zijn van de hem omringende werkelijkheid. De Wanderlust van den Duitschen student gaat tot dezen tijd terug

en telkens wanneer het burgerlijke milieu de jeugd benauwde, zwermden de Wandervögel door de bosschen en bergen van het Duitsche vaderland.

Een van de uitingen der romantische Sehnsucht is de trek naar Italië. De Italienische Reise van Goethe, die hem zulk een openbaring van klassieke schoonheid geworden is, dat hij zich gedurende de jaren van zijn rijpste ontwikkeling geheel van zijn levenswerk, de herschepping der Faust-sage, afwendde, stond in dezen tijd, maar ook vroeger en later, waarlijk niet alleen. De besten der Germaansche kunstenaars trokken daarheen, om hun geest tot volle ontplooiing te brengen in dat gezegende land van steeds weer nieuw uitbottende schoonheid. Noemen wij Hooft naast Ibsen en Björnson, zoo beseffen wij, hoe te allen tijde de Germaansche dichters daar de vervulling van hun diepste verlangen gezocht hebben. Het is een onophoudelijke pelgrimage van de edelste geesten in het Germaansche Noorden, die door alle eeuwen ter bedevaart naar Rome trekt en het is een bewijs voor het oer-Hollandsche karakter van Rembrandt's kunst, dat hij het versmaadde het voorbeeld van zooveel zijner voorgangers en tijdgenooten te volgen.

Wat zochten zij dan in Italië? De zon en den klaren blauwen hemel, die het hart jong en vroolijk maken? Het zou te verklaren zijn voor de zonen van een volk, die in de kille nevelen van het Noorden de ongestoorde blijheid van Zuidelijker streken als een verlossing ervaren moesten en daar den levensmoed vonden, dien een onvriendelijke natuur hun in het eigen vaderland scheen te onthouden. Maar het was dit zeker niet alleen. Zij zochten niet in de eerste plaats de natuur, maar den geest van Italië. Zij meenden daar te vinden, wat zij uit eigen aanleg misten, ja wat de Germaansche kunstenaar steeds in de klassieke en Romaansche voorbeelden gezocht heeft.

Hier moeten wij wat nader op het verschil tusschen de Germaansche en de Zuid-Europeesche kunst ingaan. Van het oogenblik af, dat wij de Germanen leeren kennen, dus sedert de laatste perioden van het Neolithicum, vertoont hun kunst een zuiver ornamentaal karakter. Dit behoeft ons niet te bevreemden, daar in de ontwikkeling der kunst gewoonlijk een ornamentale aan een plastische periode voorafgaat. Het opmerkelijke is echter, dat de Germanen slechts zeer langzaam tot een natuur-afbeeldende, naturalistische kunst zijn overgegaan. Door hun aanraking met de kulturen in Zuid-Europa, die reeds in den bronstijd zeer levendig moet zijn geweest en later in den Romeinschen tijd op nieuw een hoogtepunt bereikte, hebben de Germanen telkens en telkens weer den invloed van kunstvormen ondervonden, waarvan het getrouwelijk nabootsen van de natuur het wezenlijke kenmerk was. Zij hebben die voorbeelden nagevolgd, aanvankelijk getracht die dierenafbeeldingen, zij het op wat plompe manier, na te bootsen, maar het einde was steeds weer, dat de natuurlijke vorm in een zuiver lijnornament opgelost werd.

Het is gemakkelijk, dit uit te leggen als een bewijs voor den kultureelen achterstand der Germanen. Wij hebben slechts te denken aan de heerlijke werken der Grieksche sculptuur, slechts namen te noemen als Pheidias en Praxiteles, om te beseffen, dat deze kunst onvergelijkbaar hoog boven de ornamentiek der Oudgermaansche volken verheven is. Daarover bestaat geen verschil van meening. De Germaansche kunstenaars hebben nu reeds duizend jaren lang het hooge voorbeeld van Hellas en Rome gevolgd, en ondanks de heerlijke houtsculpturen der Middeleeuwen, ondanks de onmiskenbare schoonheid door latere beeldhouwers voortgebracht, mogen wij toch gerust zeggen, dat de eigenlijke aanleg der Germaansche volken niet op het gebied der plastische kunst gelegen is. Voor ons eigen volk is het gebrek aan plastisch vermogen wel bijzonder opvallend.

Hier kan geen sprake zijn van een achterstand in kultureele ontwikkeling; hier moet men denken aan een verschil in wezen. De Germaan is naar zijn aard niet ingesteld op het nabootsen van in de natuur gegeven vormen: de zuivere lijnenornamentiek geeft de volle speelruimte aan de vrije verbeelding van den kunstenaar. Den afkeer van het natuurlijke motief en de voorkeur voor geometrische vormen mag men dus niet uitleggen als een neiging tot kille abstracte verstandelijkheid, maar juist als een behoefte eener rijkbloeiende fantazie om zich naar eigen welbehagen vormen te zoeken voor datgene, wat de geest zelf geschouwd heeft. Misschien mag men zelfs zeggen, dat de Germaansche mensch zoozeer ingenomen is door het zelfgeschapen spel zijner verbeelding, dat hij geen aandacht heeft voor wat de wereld om hem heen aan vormen biedt.

Te spreken van een tekort der Germaansche kunst in vergelijking met de plastische, die in Zuid-Europa heerschte en nog altijd heerscht, zou natuurlijk onjuist wezen; eerder moet men spreken van een anderszijn. Het openbaart zich op allerlei gebied. Neem het Nederlandsche proza en gij zult zien, hoe juist de plastische beschrijving zijn zwakke zijde is. Een middelmatig talent zal, als hij een Franschman is, nog een goed leesbaar en smakelijk romannetje weten samen te knutselen, maar is hij Nederlander, dan loopt het produkt veel kans langdradig en vervelend te worden. Herhaaldelijk heeft de kritiek er op gewezen, dat de karakters in een Nederlandschen roman zoo vaak niet echt plastisch geteekend zijn; je kunt om de menschen niet heenloopen en ze van alle kanten bekijken. Neen, ze staan als het ware vast tegen een wand, waaruit zij min of meer vrij zijn uitgebeiteld. Dus alweer precies hetzelfde: meer decoratieve ornamentiek dan werkelijk plastische kunst.

De Germaansche kunstenaar zal rekening te houden hebben met deze zijde van zijn artistieke begaafdheid; hij zal daaruit bij minder slaafsche navolging van het plastische ideaal ongetwijfeld ook voor zijn eigen kunst voordeel weten te halen. Te allen tijde onderscheidt zich onze kunst door een behoefte om stemming te wekken, meer dan door een scherp omlijnen der vormen. Het clair-obscur van Rembrandt is daarvan een treffend en onovertroffen voorbeeld, maar het is niet toevallig dat hij school gemaakt heeft. De symbolische drama's van Ibsen toonen eenzelfde vervaging van vorm, die echter gepaard gaat met het scheppen van een mysterieuze sfeer, waarin de waarachtige, de innerlijke wereld zich openbaart. En eindelijk, het is waarlijk niet toevallig, dat zoo onklassieke drama's als Goethe's Faust of Ibsen's Peer Gynt, alleen bij de Germaansche volkeren gevonden worden.

Ik wil dit zijpad van mijn betoog niet verder vervolgen, al heeft het zijn bekoring te wijzen op het goed recht niet alleen, maar ook op de waarde van het karakter der Germaansche kunst. Dit is zeker, de talrijke Germanen, die sinds Caesar's verovering van Gallië eeuw na eeuw vrijwillig of gedwongen de wonderen van het Keizerlijke Rome gezien hebben, kunnen niet anders dan diep onder den indruk zijn gekomen van wat zij daar aanschouwen konden. Wij begrijpen het dan ook, dat zij hun oudvaderlijke namen verwierpen en zich tooiden met Latijnsche namen, zooals die Julius Civilis, die den opstand der Bataven zoo gelukkig begon en zoo onfortuinlijk eindigde. Reeds van dat oogenblik af, ontwikkelt zich bij de Germanen, wat wij met een modernen term plegen te noemen: het minderwaardigheidscomplex.

Het schijnt ons soms, alsof de gansche kultuurgeschiedenis der Germanen niets anders is, dan één onafgebroken poging, den achterstand in te halen, die er van den aanvang af schijnt te bestaan. Wanneer een jonge, onbedorven, misschien nog wat ruige, maar dan toch ook frissche kultuur plotseling geplaatst wordt tegenover het raffinement van een technisch hoogontwikkelde, stedelijke civilisatie, dan treedt dit verschijnsel steeds weer op. Dat is de reden, waarom de stad zoo'n voorsprong heeft op het platteland en waarom in alle dingen der kultuur, in taal en kleederdracht, in zede en ambachtskunst de boeren het voorbeeld der stedelingen plegen te volgen.

De Germanen zijn een jong volk in vergelijking met de Romeinen en de Grieken; zij ontleenen daaraan zoowel voordeelen als nadeelen. Het voordeel behoef ik nauwelijks te noemen; het openbaart zich heden ten dage nog even duidelijk als aan het begin van onze jaartelling in de stoere kracht en de scheppingsdrift van een onverbruikt volk. Dat heeft de Germanen gemaakt tot overwinnaars van het Romeinsche Imperium, later tot de beheerschers der wereld. Maar daar staat tegenover als een zeer gevaarlijk nadeel: het onuitroeibare gevoel van de eeuwige leerling te zijn ten opzichte van een met de autoriteit van het succes bekleeden leermeester. Al te vaak schijnt de Germaan het beste middel om de scheidende kloof te dempen daarin te zien, dat hij zijn eigen kultuur overboord werpt en zich onbelemmerd voor de inwerking der hooger geachte beschaving openstelt; dat hij daarmede gevaar loopt zijn eigen wezen geweld aan te doen, in elk geval zijn aanleg niet naar eigen wetten tot volle ontplooiing te brengen, ligt voor de hand.

Wanneer wij dus vaststellen, dat de Germaansche kunstenaars van alle eeuwen naar het Zuiden getogen zijn, om daar de ruige bolster te fatsoeneeren naar het model der klassieke vormvolmaaktheid, dan zien wij daarin een uitvloeisel van het eeuwig jonge karakter der Germaansche kultuur. Maar jong behoeft niet schooljongensachtig te zijn. Eens breekt de tijd aan, dat de leerjaren afgeloopen zijn en als dan de Wanderjahre gekomen zijn, dan behoeft de weg niet steeds te leiden buiten de grenzen van het Germaansche vaderland. De Renaissance is een hoogtepunt van den cultus, dien de Germanen aan het Zuiden bewezen hebben; wij hebben uit onze eigen letterkunde in Vondel een waarschuwend voorbeeld, die liever de nederige leerling der aanbeden klassieke voorbeelden wilde zijn, dan zooals Rembrandt uit eigen aandrift te scheppen; hij werd prins der vaderlandsche poëten als schooljongen op de banken van Rome en Athene.

Ik zou dit niet zoo uitvoerig hebben opgehaald, als ik hierin niet een der wortels zag van het Germaansche verlangen. Verlangen kan men alleen, wat men mist. Welnu, hier hebben wij een gebrek kunnen aanwijzen, dat door de Germanen door alle eeuwen heen als zeer wezenlijk gevoeld is: de kultureele achterstand, die het gevolg is van het verschillende tempo der historische ontwikkeling in het Noorden en het Zuiden van Europa gepaard aan het den Germanen ingeboren karakter van zijn kunstaanleg. Vraag het den gemiddelden Nederlander, of hij niet eerst dan een vaderlandsch kultuurverschijnsel als volwaardig erkent, wanneer daarop de Franschen — in later tijd natuurlijk liefst de Engelschen — hun zegen gegeven hebben. Merkwaardig steekt de behoefte, die alle Germaansche volkeren hebben aan een erkenning door vreemden, af tegen de zelfgenoegzaamheid, waarmede de Franschen zich van de buitenwereld plegen af te sluiten. Men stelle zich een Franschen Huygens voor, die in vijf verschillende talen zijn dichterlijk talent zou hebben laten schitteren!

Wanneer men let op deze uitingen van de Germaansche kultuur en

men bedenkt daarbij, dat zij zonder onderscheid bij alle Germaansche volken gevonden worden, dan moet men hierin een zeer belangrijken wezenstrek van den Germaanschen geest erkennen. Zelfs zal men zich afvragen, of dit alleen het gevolg van een achterstand is, die eerst langzamerhand kon worden ingehaald. Ook Rome begon haar wereldloop als gehoorzame leerling van Griekenland, maar hoe heeft zij later in het volle besef van haar waardigheid en macht op die Graeculi neergezien. Waarlijk, ook onze Nederlandsche geschiedenis biedt feiten genoeg, om ons het noodige zelfvertrouwen te schenken; een volk, dat een Willem III voortbracht, die de heerschzucht van Lodewijk XIV in toom kon houden, behoeft niet eeuwig puberteitsverschijnselen te vertoonen.

Nu bijna tweeduizend jaar verloopen zijn, sedert de Germanen hun intrede deden op het tooneel der wereldgeschiedenis, mogen wij verwachten, dat zij ruimschoots den achterstand hebben ingehaald. Dat hebben zij ook inderdaad. Van volgzame discipelen der Romeinen zijn zij zelf leiders en meesters van de wereld geworden. Maar het is er verre van, dat het gevoel van minderwaardigheid zou zijn overwonnen. Wie soms onaangenaam getroffen wordt door uitingen van opdringerige zelfgenoegzaamheid, late zich door dezen schijn niet verleiden; zoo immers vermomt zich innerlijke zwakte meermalen, zonder daardoor nochtans een grein sterker te worden.

Wij moeten tot de conclusie komen, dat hier niet een tijdelijk tekort, als gevolg van een fazenverschil in de historische ontwikkeling der verschillende deelen van Europa aanwezig is, maar iets blijvends en onherroepelijks; iets dat in de Germaansche ziel als onvergankelijk kenmerk is ingegrift. Is dit zoo, dan zijn de benamingen, die wij tot nu toe gebruikt hebben, ook onjuist en misleidend. De onzekerheid in het optreden naar buiten, is niet het gevolg van een minderwaardigheidsgevoel, maar zij spruit, samen met dit gevoel, uit een nog dieper liggende oorzaak voort.

Indien men let op de kultuurontwikkeling van het Duitsche volk, dat om velerlei redenen een zeer kenschetsende vertegenwoordiger van het Germaansche ras is, dan merkt men daarin een aantal trekken op, die het opvallend van andere onderscheiden. Ik noem vluchtig en voorloopig de laat-Middeleeuwsche mystiek, de Duitsche muziek en de Duitsche filosofie. Het merkwaardige is niet, dat deze kultuurverschijnselen zich hebben voorgedaan, want wij kennen ook een Arabische mystiek en filosofie, of een Italiaansche muziek. Maar het merkwaardige is wel, dat zich in al deze Germaansche verschijnselen eenzelfde geestesgesteldheid openbaart, die wij misschien het best zouden kunnen omschrijven als een zoekend verlangen naar eenheid, naar het hervinden van een verstoord evenwicht; bovendien daarnaast als niet minder belangrijke eigenschap: de neiging zich eerder door het gevoel dan door het verstand te laten leiden.

Ik noemde het Duitsche volk als een in menig opzicht typeerenden vertegenwoordiger van den Germaanschen geest. Het zou reeds hierdoor bewezen kunnen worden, dat alleen het Duitsch een eigen en een onvertaalbaren term voor dit grondelooze verlangen geschapen heeft: Sehnsucht. Het woord duikt plotseling in den loop van de Middeleeuwen op en begeleidt sindsdien het Duitsche volk als een onuitwischbaar waarmerk van zijn geest. Er klinkt in dit woord iets van onmachtig, zichzelf verterend verlangen; het gevoel, dat daardoor uitgedrukt wordt, is tegelijk dieper en onbestemder, dan wat wij onder „verlangen" verstaan. Daardoor schijnt het ons zoo licht toe, dat Sehnsucht een ziekelijke ontaarding is van een op zichzelf algemeen menschelijk gevoel, gelijk wij immers ook in Heimweh een overmaat van een natuurlijk verlangen naar huis meenen te bespeuren.

Het valt niet te ontkennen, dat de scala onzer Nederlandsche gevoelens van anderen aard is dan die der Duitsche. Gelijk trouwens gelijksoortige verschillen ook elders zijn waar te nemen, zooals tusschen de menschen van de Westkust en van het Oosten van Noorwegen, of zelfs in ons land tusschen de onaandoenlijke Hollanders en de zooveel gevoeliger Limburgers. Het is niet onmogelijk, dat de Duitsche Sehnsucht meer uit de Zwabische gouwen dan van den waterkant herkomstig is, maar het is niet minder waar, dat zij toch overal zoo grif aanvaard werd.

Het zou intusschen onjuist zijn, als wij die Sehnsucht beschouwden als een onvruchtbaar, zich zelf verterend verlangen, en niet meer dan dat. In het gedicht, dat Schiller aan dit gevoel wijdde, zien wij daarvan ook de andere, ik zou willen zeggen, de positieve kanten:

Ach, aus dieses Tales Gründen,
Die der kalte Nebel drückt,
Könnt' ich doch den Ausgang finden,
Ach, wie fühlt' ich mich beglückt!
Dort erblick' ich schöne Hügel,
Ewig jung und ewig grün!
Hätt' ich Schwingen, hätt' ich Flügel,
Nach den Hügeln zög' ich hin.

Harmonien hör' ich klingen,
Töne süszer Himmelsruh,
Und die leichten Winde bringen
Mir der Düfte Balsam zu.
Goldne Früchte seh' ich glühen,
Winkend zwischen dunklem Laub,
Und die Blumen, die dort blühen,
Werden keines Winters Raub.

Ach, wie schön musz sich's ergehen
Dort im ew'gen Sonnenschein!
Und die Luft auf jenen Höhen —
O, wie labend musz sie sein!
Doch mir wehrt des Stromes Toben,
Der ergrimmt dazwischen braust;
Seine Wellen sind gehoben,
Dasz die Seele mir ergraust.

Einen Nachen seh' ich schwanken,
Aber, ach! der Fährmann fehlt.
Frisch hinein und ohne Wanken!
Seine Segel sind beseelt.
Du muszt glauben, du muszt wagen,
Denn die Götter leih'n kein Pfand;
Nur ein Wunder kann dich tragen
In das schöne Wunderland.

De Sehnsucht is dus niet alleen veroordeeld om zichzelf in onmachtig verlangen te verteren, maar zij kan zich wel degelijk een uitweg scheppen en dan de bron worden van de vruchtbare daad. Ik zou de stelling durven uitspreken, dat van de vroegste tijden af de Germanen tot hun grootste daden door de Sehnsucht bezield werden. Hoe zou men de Volksverhuizing en de Wikingtochten kunnen begrijpen, als wij niet ook en vooral op deze eigenschap van den Germaanschen geest letten. Natuurlijk, wij weten genoeg „natuurlijke" oorzaken te noemen voor deze beide geweldige bewegingen, die de huidige gedaante van ons werelddeel hebben bepaald. Reeds de Romeinsche geschiedschrijver Plinius weet ons te verhalen, dat de Kimbren en Teutonen uit hun woonplaatsen in het Noorden van Jutland zouden zijn weggetrokken, omdat stormvloeden hun gebied geteisterd hadden. Het klinkt plausibel genoeg. Maar wordt daardoor voldoende verklaard, dat deze Kimbren en Teutonen kris en kras door Europa getrokken zijn, zoowel naar Hongarije, als naar Noord-Frankrijk en Spanje kwamen en ten slotte in het Noorden van Italië door de Romeinen vernietigd werden? Er waren toch dichter in de buurt van Jutland gebieden te vinden geweest, waar zij onbedreigd door den oceaan hun volksbestaan hadden kunnen voortzetten. De Friezen, die aan dezelfde perikelen blootgesteld waren, hebben zich niet van hun grond laten verdrijven, en van de Chauchen, die aan de Duitsche Noordzeekust woonden, hangt Plinius een meewarig beeld op, hoe zij zich weten te handhaven op door hen zelf opgeworpen heuveltjes, die bij vloed door het zeewater omspoeld worden. Om zich te warmen, drogen zij bagger; om zich te voeden grijpen zij de visschen, die bij ebbe in de waddengeulen achtergebleven zijn. En zulke stammen, verzucht de Romeinsche schrijver, zullen, als zij door het Romeinsche volk overwonnen worden, beweren, dat zij slaven geworden zijn.

Het merkwaardigste is, dat deze Germaansche volken geen nomadenstammen waren, wier aard nu eenmaal het zwerven is, maar dat zij sedert onheuglijke tijden als boeren aan hun akkers verknocht waren. Toch rukken zij zich los en worden magisch aangetrokken door den betooverenden glans, die uit het Zuiden hun tegenstraalt. Neem als voorbeeld de Goten, een prachtvolk onder de vele rijk-begaafde stammen van Skandinavië. Zij trekken in de laatste eeuw voor het begin van onze jaartelling uit Zuid-Zweden weg en vestigen zich aan den mond van den Weichsel; klaarblijkelijk was dit een uittocht, die door economischen nood veroorzaakt was. Maar wat drijft hen er toe, om een paar eeuwen later uit deze nieuwe woonplaatsen weer op te breken en nu dwars door Rusland door te stooten tot aan de kusten van de Zwarte Zee en daar opnieuw een rijk te stichten? Het boerenbloed is nu wel zeer onstuimig gaan kloppen, want van hen gaat nu het woord, dat het eervoller is op de punt van het zwaard te veroveren, dan in het zweet des aanschijns te verwerven. Zij leven als piraten, vervullen Bysantium herhaaldelijk met schrik en ontzetting, nemen middelerwijl de Skythisch-Iraansche kultuur over, scheppen zich een eigen sierkunst, verheerlijken hun daden in heldenliederen, die naar alle kanten van de Germaansche wereld verspreid worden, stichten ten slotte een machtig koninkrijk. Maar wat is het profijt voor het volk zelf? Nog eenige eeuwen zullen voorbijgaan en deze Goten, door de horden van Attila uit hun woonplaatsen in Zuid-Rusland verdreven, zwerven opnieuw Europa door, vestigen zich nog eens in Frankrijk en Italië en worden ten slotte door den meedoogenloozen molen der geschiedenis vermalen.

Zoo gaat het telkens weer. Wat bleef er over van de Wandalen, de Boergondiërs, de Sueven, de Langobarden, die zich op den bodem van het Romeinsche imperium gevestigd hebben? Slechts hun roem, dien zij zich door hun vermetelen moed verworven hebben. Zelfs de Franken, die krachtig genoeg bleken, om het oude Gallië in Frankrijk te verdoopen, gaven taal en zeden prijs en gingen in de Romaansche bevolking op. Hetzelfde herhaalt zich trouwens in den Wikingtijd;

van de talrijke nederzettingen in Europa, of het nu in Ierland of Engeland, in Normandië of in Rusland was, bleef slechts een herinnering bewaard, maar een blijvende winst voor het Germaansche ras werd het niet. Het is te begrijpen, dat men hier gesproken heeft van Kulturdünger: die stammen hebben hun bloed, hun gaven, hun energie aan de vreemde, door hen onderworpen volken gegeven en deze zijn het, die er ten eigen bate voordeel van getrokken hebben.

Is dan die stormende drang naar het avontuur, het gevaarlijke leven in den vreemde, eigenlijk niet een matelooze begeerte, die tot zelfvernietiging leidt? Als wij de eeuwen overzien, steeds wordt ons hetzelfde beeld getoond. Want die scharen van Volksverhuizings- en Noormannentijd worden later door vele anderen gevolgd: door de Nederlandsche boeren, die wijd en zijd in Duitschland koloniseeren, door de Mennonieten, die tot aan den Kaukasus doordringen, eindelijk en vooral door de schier onuitputtelijke stroomen van landverhuizers, die in de 19de eeuw de grondslagen hebben helpen leggen voor de macht der Vereenigde Staten. Steeds weer hetzelfde beeld: na enkele generaties hebben zich de kolonisten aan de nieuwe omgeving aangepast, streven zij er naar de vreemde kultuur, vooral als deze hooger gewaand wordt, over te nemen en na korter of langer tijd hebben zij hun taal opgegeven en voelen zij met het moedervolk geen banden van verwantschap meer.

Er schuilt in dat verlangen naar uitzwermen inderdaad een groot gevaar. Niet daarom, omdat de Germaansche volkeren van tijd tot tijd zulke aderlatingen niet zouden kunnen verdragen, daarvoor waren zij, althans tot nu toe, vruchtbaar genoeg. Maar omdat zij de gelegenheid verzuimden van hun telkens weer veroverde stellingen gebruik te maken en daardoor vaak de vruchten van eigen opofferenden arbeid anderen naties in den schoot zagen vallen. Welhaast de eenige uitzondering vormt het Engelsche volk; is daarvan de reden, dat het zich ontwikkeld heeft uit een der conservatiefste elementen van de Germaansche volkeren en wel de Saksers? Of ligt dit aan de vermenging eerst met Keltische, later met Romaansche elementen, waardoor het Engelsche volk doelbewuster zijn schreden in de wereld zette? Of is het wellicht de geest van het eiland zelf, die aan zijn bewoners van welk ras en welken aard ook steeds weer datzelfde karakter van zelfgenoegzaamheid verleent?

Stellig zijn er tijdperken geweest, waarin de zwerflust der Germanen katastrofale vormen aangenomen heeft. Allereerst geldt dit van de Volksverhuizing. Tegenover de schijnbare winst in het Zuiden en Westen van Europa, stond een bedenkelijk verlies in het Oosten. Hier hebben zij de eene na de andere sleutelstelling prijsgegeven, en het waren de Slaven, die daarvan zonder de minste inspanning de vruchten plukten. Als de golven weer tot kalmte gekomen zijn, staan de Slaven tot aan de Elbe, reiken zij aan den benedenloop er zelfs over heen. Eeuwen van ingespannen strijd, vreedzaam door kolonisatie, gewelddadig door tot kruistochten opgezweepte verdelgingsoorlogen, hebben dit prijsgegeven gebied langzaam weer kunnen terugwinnen. Maar de Tsjechische wig bleef tot op het heden tot midden in het Germaansche gebied steken. Wat nu in het Oosten geschiedt, is een voortzetting, en naar wij vurig hopen, een definitieve afsluiting van de kultureele zendingstaak der Germanen in Europa, waarvoor Wandalen en Sueven, Goten en Boergondiërs geen oog gehad hebben, maar wier beteekenis voor ons na de gebeurtenissen der laatste jaren wel zeer krachtig geopenbaard is.

Wij zien, hoe diep het Germaansche verlangen in de ziel reiken kan. Het drijft gansche volken van hun haardsteden weg en zendt hen als zwervers door de steppen van Rusland of over de onmetelijke ruimten van den Oceaan. Het voert hen tot ondergang en volledige vernietiging, als een ongelukssster over hun onderneming schijnt, maar het kan hen ook tot de toppunten van macht en roem voeren. Als men ziet, hoe de eene na den anderen stam door die koorts bevangen wordt en zich in het avontuur stort, dan zal men geen genoegen meer kunnen nemen met een verklaring, die daarvoor alleen uiterlijke oorzaken als slecht klimaat of overbevolking geeft, maar dan beseft men, dat er iets in deze menschen is losgeraakt, waardoor zij, of zij willen of niet, op drift geslagen worden. In het „immer strebend sich Bemühen" van den faustischen mensch — om dit woord van Spengler te gebruiken — openbaart zich juist die innerlijke, onleschbare drang naar activiteit. Men kan het evengoed een gevoel van ontoereikendheid als van onverzadigdheid noemen. Het is iets, dat de ziel niet met rust laat, altijd doet gevoelen, dat er aan de volledige bevrediging iets ontbreekt. De mensch kan dan niet rusten, voor hij dat ontbrekende verworven heeft, om dan te merken, dat daarmede de innerlijke vrede allerminst is bereikt. Dit openbaart zich, zooals te begrijpen valt, op alle gebieden van het leven.

Ik noem als voorbeeld den onverdroten ijver, dien men zoo vaak in het Nederlandsche en het Duitsche volk geprezen heeft. De bekende stelling, dat het Calvinisme bron en oorsprong van het grootkapitalisme zou zijn geweest, gaat uit van de gedachte dat dit strenge geloof den mensch opvoedde tot een gewetensvolle vervulling van zijn aardsche taak. Ja, het Calvinisme zou het dagelijksche werk verheven hebben tot een dienst aan God, omdat de mensch niet falen mocht in den werkkring, dien God hem toegewezen had. Wanneer echter het ambacht of de nering sub specie aeternitatis gezien wordt, verkrijgt het een wijding, die geen offer te zwaar doet schijnen. Deze, men zou kunnen zeggen, godsdienstige ijver, gepaard aan de ingetogenheid en spaarzaamheid, die de godsdienst eveneens eischte, zou den grondslag gelegd hebben voor de vorming der groote vermogens, waarmee het moderne kapitalisme mogelijk werd.

Er ligt in deze theorie veel verlokkends; zeker kan men niet ontkennen, dat het Calvinisme ons volk ten diepste beïnvloed heeft, zoodat men terecht heeft kunnen zeggen, dat zelfs de Nederlandsche Katholieken een Calvinistischen stempel dragen. Maar die theorie kan onmogelijk de volle waarheid bevatten: men vindt immers dienzelfden ijver en diezelfde toewijding aan de gestelde taak in het Luthersche Duitschland. Daarom zal men eerder het zich zoo moeten voorstellen, dat het Calvinisme, voortbouwend op een in ons volk aanwezigen karaktertrek, dezen bijzonder welig ontwikkeld heeft, misschien zelfs wel tot eenzijdigheid toe. De cultus van de nuttigheid, die van Maerlant af onze geheele kultuur doortrokken heeft, is door het Calvinisme ongetwijfeld krachtig versterkt, maar de naam van Maerlant is ons reeds een bewijs, dat deze trek veel verder terugreikt.

Wanneer men deze eigenschap nader beschouwt, dan bemerkt men, dat zij heel wat meer is, dan een gewetensvol vervullen van een opgelegde taak. Haar ware beteekenis blijkt eerst in de gevallen, waarin zij tot overdrijving dreigt door te slaan: dan wordt zij een werkdrift, ja men kan zeggen een werkkoorts. Dan blijkt dat verlangen naar arbeid voort te spruiten uit gevoel, dat men niet met de handen over elkaar kàn blijven zitten, omdat er iets binnen in ons drijft tot activiteit. Het verlangen naar vormgeving van wat er in den geest leeft, ontmoet hier op beslissende wijze den drang naar handelen.

Laat ik nu nog wijzen op enkele gebieden, waar het Germaansche verlangen zijn hoogste triomfen gevierd heeft. Er zijn aan dit verlangen twee zijden, die elkander aanvullen. Beschouwen wij een concreet geval als den drang der Germaansche volken in den tijd der Volksverhuizing, dan zien wij hoe de hooge kultuur in het Zuiden en het Westen van Europa als een magneet op de „barbaren" moet hebben gewerkt. De begeerte naar de sprookjesachtige rijkdommen, waarvan reizigers en kooplieden de faam verbreidden, zou dan de Germanen tot hun tochten aangedreven hebben, vooral sedert zij ervaren hadden, dat hun roofzucht aan een weerlooze, verslapte bevolking gemakkelijk kon worden bevredigd. In zulk een geval zien wij den Germaan handelen, omdat iets van buiten af hem daartoe verlokt. Hij wordt als het ware in een bepaalde richting getrokken; er werkt een zuigkracht op hem.

Dit is ongetwijfeld juist. Maar deze zuigkracht zou niet zoo licht op den Germaanschen mensch vat gekregen hebben, als niet van binnen uit daaraan een drang beantwoordde, om ook van zichzelf uit buiten de gestelde grenzen te treden. Men denke aan de IJslandsche boerenzoons, die eenige jaren lang in het buitenland vertoeven, om daar tot man te rijpen, de groote en kleine hoven der Skandinaafsche en der Wikingrijken bereizen op zoek naar eer, roem en avontuur; men denke verder aan de Duitsche handswerkslieden, die het land doortrokken om zich bij verschillende meesters in hun ambacht te bekwamen; men denke aan de Duitsche studenten, die van de eene naar de andere universiteit trekken, om de beste bevrediging van hun dorst naar wetenschap te vinden; men denke ook aan den weer ontwaakten zwerflust van de Wandervögel en de kampeerders onzer dagen, en men zal in al deze gevallen naast de bijzondere factoren van tijd, gelegenheid en omstandigheden ook als belangrijk moment die innerlijke onrust in aanmerking moeten nemen.

Uit die onbevredigdheid der ziel wordt het verlangen geboren naar datgene wat haar schijnt te ontbreken. De ziel zal het nooit vinden, het verlangen zal steeds tot nieuwe daden bevleugelen. Het is daarom niet toevallig, dat het Duitsche volk het volk der dichters en der denkers is; ook de wijsgeerige stelsels, die elkander haast zonder ophouden in Duitschland opgevolgd zijn, werden geboren uit een verlangen naar het transcendente, een behoefte om vorm te geven aan al datgene, waarnaar het Germaansche verlangen buiten den kring der dagelijksche en daardoor al te alledaagsche beslommeringen reikt. De systeemzucht, die vele dezer stelsels kenmerkt, is een krampachtige poging om het gestaltlooze, waarnaar het verlangen grijpt, te beheerschen en tot vorm te dwingen.

Het is tegenwoordig gebruikelijk, een weinig te smalen op dien eerenaam, het volk van dichters en denkers te zijn. De Duitschers immers willen nu voor alles toonen, dat zij mannen van de daad zijn. Begrijpelijk is de reactie, vooral in een tijd toen de dichters en denkers het leven schenen te ontvluchten en den staat verafschuwden. Maar hoe begrijpelijk ook, zij berust toch op een misverstand. Men meene toch niet, dat de Duitsche soldaat in Oost en West zijn wonderen van dapperheid zou verrichten, indien hij niet door een droom bezield werd, waarvoor hij bereid is te sterven. Nauwelijks zijn de poorten naar Rusland opengestooten, of reeds ontstaat dat merkwaardig suggestieve plan, de in de Middeleeuwen onderbroken Oostkolonisatie weer op te vatten en nu tot een definitief einde te voeren. De daad zou niet zoo grootsch zijn, als niet de droom haar mogelijk maakte. Mooi drukt dit Schumann uit in het volgend gedicht.

Es sprach die Tat: ich schaue nicht zurück,
Ich werf mein Herz als Fackel in die Zeit.

Es sprach der Traum: des Sternen-Alls Geschick
Ruht in dem Schosze meiner Dunkelheit.

Es sprach die Tat: in wilder Zeugung Lust
Musz ich das bittre Einzelne begehren.
Es lächelte der Traum: in meiner Brust
Musz alle Mächte ich mit Blut ernähren.

Es sprach die Tat: das Leben müszte enden,
Wenn nicht mein Wille herrisch weiterbaut.
Es sprach der Traum: du wirst nicht eins vollenden,
Das nicht mein Herz dir sehnend vorgeschaut.

Het is ook waarlijk geen toeval, dat de Middeleeuwsche mystiek haar oorsprong heeft in Noordwest-Europa: in Vlaanderen, Brabant, Neder-, Midden- en Opper-Duitschland, dat is dus in kerngebieden van de Germaansche wereld. Die behoefte alweder, om uit de knellende begrenzing van het eigen ik te treden en zich te vereenigen met, op te gaan in het wezen van de Godheid zelf, is een der merkwaardigste, zoo niet een der schoonste vormen van het ongestilde Germaansche verlangen. De weg tot God, leert Eckehart, gaat over het prijsgeven van het creatuurlijke, dus van de buitenwereld eenerzijds, maar anderzijds niet minder over het opgeven van het zelf, van het eigen ik met al zijn op beperkte doelen gerichte willen. Men moet leeren handelen „sunder warumbe". Zonder een waarom. Dat wil niet zeggen, een onvruchtbaar quietisme, want arbeiden is ook voor Eckehart de natuurlijke taak van den mensch. Maar ook het handelen moet „sunder warumbe" zijn, omdat zijn waarde niet berust in de gerichtheid op een bepaald doel, maar om der wille Gods geschiedt. Dit is de vorm, waarin de Christelijke mystiek het besef uitdrukt, dat de activiteit van den Germaanschen mensch niet geboren wordt uit den wil om een concreet doel te bereiken, maar alleen uit de noodzaak van zijn innerlijk wezen.

Waarom zouden wij in dit verband niet onze Hadewych noemen? Haar strofische gedichten gloeien van een extatisch liefdesverlangen naar de Godheid, met wie zij in volledige overgave zich zou willen vereenigen. Die ‚orewoet', de zoete smart gelegen in het ontbreken van die nagestreefde eenheid met God, de hartstochtelijke begeerte om haar te bereiken, zij zijn nergens in zulke laaiende vlammen omhooggeschoten, als bij onze Nederlandsche Hadewych. Het nuchtere Hollandsche volk! Bedenkt men wel voldoende, welke diepverborgen hartstochtelijkheden door dat onaandoenlijke uiterlijk bedekt worden? Men behoeft slechts aan onze lyrische poëzie te denken, die altijd weer uit onzen taaien letterkundigen kleibodem omhoogschiet, om te beseffen, dat ook dit volk van kooplieden en krentenwegers droomen kan.

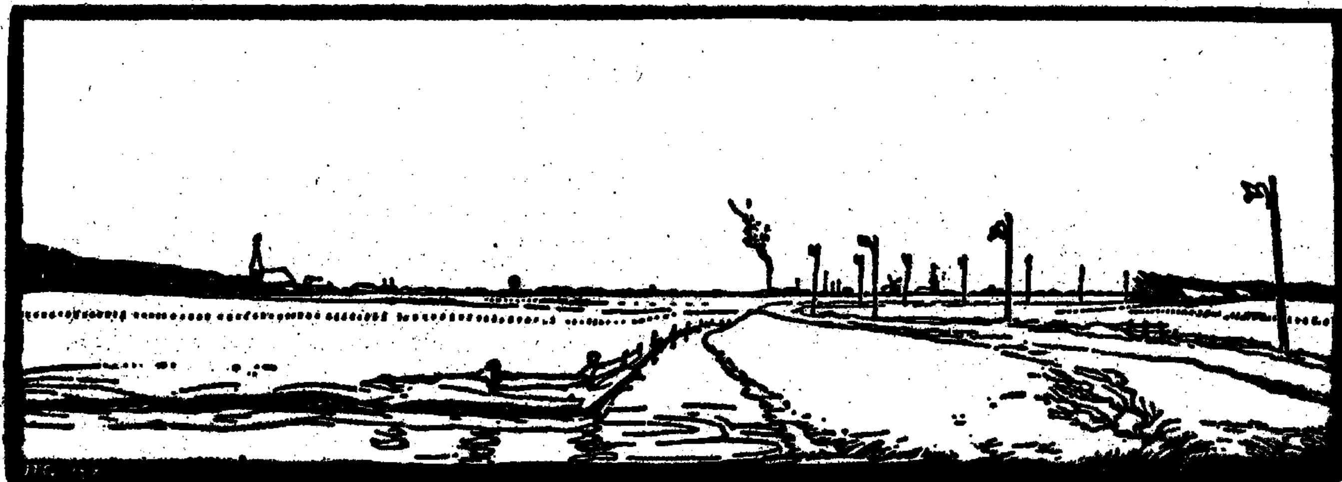
Onuitroeibaar zetelt het verlangen in de Germaansche ziel. Het verlangen naar iets, dat de grenzen van het eigen ik overschrijdt, naar het avontuurlijke zoo goed als naar het transcendente. Zijn uitingen zijn menigvuldig; zij wisselen naar den aard der menschen, der tijden en der omstandigheden. De matelooze drang der Wikingen wordt daardoor niet minder gedragen als de hemelsche verrukkingen der Germaansche mystici. Door ditzelfde verlangen gedreven togen de groote ontdekkers der 16de eeuw op hun verre tochten uit en bouwden de bouwmeesters der Gotische kathedralen de zuilen tot vermetele hoogte op. Welk een verschil tusschen deze kerken, die de zielen der geloovigen hemelwaarts voeren door de opwaarts wijzende lijnen van de pilarenrijen en de aan de aarde gebonden bouwwijze van den klassieken tempel, die door den nadruk op de horizontale lijn de goddelijke aanwezigheid binnen zijn muren schijnt uit te drukken.

Het Germaansche verlangen is stellig, zooals ik reeds aanduidde, gevoed door de natuur, waarin de Germaansche mensch zijn leven heeft moeten inrichten. Als de Romeinen in onze gewesten komen zijn zij ontsteld over den somberen ernst van land en volk. Wie zou, roept Tacitus uit, er ooit toe komen om naar Germanje te trekken, naar dat vormlooze gebied met zijn ruwe klimaat, even treurig om in te leven als om te aanschouwen voor een ieder, wien het niet een vaderland is! De herfstnevels, die het land omfloersen, de eindelooze winters die het leven doen verstarren, de bleeke zon, die zich nauwelijks boven den horizon verheft en in het Noorden zelfs gedurende weken niet opgaat; zij hebben de Germaansche ziel zwaarmoedig gemaakt en daarin het verlangen naar verlossing gelegd. De Noorsche boer, die in de lente uitziet naar den eersten zonnestraal, die over de bergtoppen den rand van zijn dak zal treffen en dan een stukje boter neerlegt als een offer aan deze zegenende goddelijke macht, die boer laat door deze simpele handeling zien, welk een „Sehnsucht" de lange, donkere wintermaanden in zijn hart gewekt hebben. Zulk een verlangen beteekent een voortdurende onrust, een nimmer tevreden verwijlen bij het oogenblik, dat van geluk en vreugde verzadigd schijnt; het beteekent ook een bereid zijn om op te breken en te vertrekken. Dit verlangen is een gevoel van eigen ontoereikendheid en een wil om zich op toekomstige doelen te richten. Het streeft steeds in de verte, of deze nu van ruimte dan wel tijd is. Het verafschuwt het statische zijn en het begeert het veelbelovende en steeds zichzelf vernieuwende worden. Wat dit Germaansche verlangen voor het Nederlandsche hart beteekent, behoef ik nauwelijks te zeggen. Wie met voldoening vaststelt dat het geestesmerk van ons volk in zijn burgerlijkheid gelegen is, veroordeelt het ongestilde verlangen als een demonische verlokking. Maar als er iets ons volk uit zijn duffen burgerlijken sleur kan opjagen, als er ooit nog een frissche levensstroom door deze zatte burgermansvoldaanheid zal heenstroomen, dan zal eerst in het dorre Hollandsche hart een verlangen gewekt moeten worden, die den Hollandschen mensch uit zijn verstarring bevrijdt. De jonge mannen, die aan het Oostfront strijden, de boerenzoons, die zich voor den tocht naar Oostland opmaken, zij zijn het, die weer vervuld zijn van het Germaansche verlangen en wier oogen daarom weer schitteren van een vlam, die een droom daarin ontstoken heeft.

Wij weten, dit Germaansche verlangen is ten zegen zoowel als ten vloek. Onbevredigd drijft het den Germaanschen mensch steeds voort op zijn levensweg, die onder omstandigheden naar ondergang en dood voeren kan. Het laat geen rust, het jaagt naar het steeds verdere en hoogere doel. Maar gezegend is het verlangen, dat in een volk den wil levend houdt tot groote, sterke daden, de energie spant tot het bereiken van een in de verte wenkend ideaal, dat droom en werkelijkheid bevleugelt. Moge met name ons Nederlandsche volk weer leeren luisteren naar de stem in het hart, die niet spreekt over de voldaanheid van het verworven bezit, maar getuigt van een onbluschbaar verlangen naar iets, dat buiten en boven onze beperkte eindigheid ligt [1].

---

[1]) Dit opstel is opgenomen in het deze maand verschijnende boek van Prof. de Vries: Het Herwonnen Verleden (Uitg. De Schouw, 's Gravenhage).

JAN TH. GIESSEN — SNEEUWLANDSCHAP

PAUL VAN ALFF — OUD-GOTHISCH WAPEN

M. A. B. RENIERS — OUD-GOTHISCH WAPEN

J. DUYVETTER — RENAISSANCE-WAPEN

K. VAN DEN SIGTENHORST — OUD-GOTHISCH WAPEN

J. W. PESCHAR

DE RIETSTAP-PRIJSVRAAG

Een publicist, die in breeden kring belangstelling heeft gewekt voor de geslacht- en wapenkunde — wie herinnert zich niet zijn Zondagsche radiovoordrachten? —, gaf in het Februarinummer van den tweeden jaargang van dit maandschrift uiting aan de verwachting, dat bij het ordenen der kunsten de heraldieke kunst niet zou worden vergeten.

Deze verwachting werd niet beschaamd. De uitschrijving van de Rietstap-Prijsvraag was een aanduiding, dat de Overheid dit braakliggend terrein had betreden.

De zorg voor de beeldende kunsten, met inbegrip van de kunstnijverheid, is toevertrouwd aan het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten. De departementale bemoeienis met de heraldieke kunst behoort dientengevolge niet te worden gezien als departementale bemoeizucht, noch — de hemel beware ons! — als het persoonlijk geliefhebber van een stel ambtenaren; zij is de resultante van een taak, welke bij de instelling van het Departement nauwkeurig is bepaald en omschreven.

Een oud misverstand dient allereerst te worden weerlegd. Velen meenen dat wapens alleen door den adel worden gebruikt. „Niets is minder waar", zegt kolonel J. C. P. W. A. Steenkamp in zijn „Inleiding tot de Wapenkunde", „burgerwapens zijn bijna even oud en geheel van dezelfde soort". Een heldere definitie geeft J. B. Rietstap in zijn Handboek der Wapenkunde. „Wapens zijn gekleurde, erfelijke of blijvende, kenteekenen van een familie of een gemeenschap, van zinnebeeldige beteekenis en voorgesteld met als grondslag het afweerwapen van een middeleeuwschen krijgsman, n.l. schild, helm en dekkleeden". De woordenboeken hebben veelal tot de begripsverwarring aanleiding gegeven. Zie de verklaring bij Koenen (elfde, vermeerderde druk) „Wapenkenteeken eener adellijke familie".

De heraldiek wordt gemeenlijk onderscheiden in wapenkunde en wapenkunst.

De wapen*kunde* is wapen*kennis*.

De kennis der stijlen, de kennis der figuren, der gespierde terminilogie, de kennis van het zinvolle schild en van de kleur, kortom de kennis en de geschiedkundige ontwikkeling der heraldieke grondbeginselen.

De wapen*kunst* is wapen-*beelding*, de wapen-afbeelding Zij is niet als de wapenkunde een wetenschap, die men zich eigen kan maken, doch een vermogen, een beeldend vermogen, een talent, dat weliswaar in moeizamen arbeid tot ontwikkeling komt, doch aanleg veronderstelt.

De wapenkunst impliceert de wapenkunde, het is echter niet noodzakelijk, dat alle wapenkundigen (theoretici qualitate qua) zich ook met de beelding van het blazoen bezighouden.

De uitvoerende kunstenaar (practicus) daarentegen moet ambachtelijk geschoold zijn. Met vaste hand *het vak* beheerschen. Deze zijde van de heraldiek is een vorm van toegepaste kunst.

In zijdelingsch verband met de wapenkunde staat de geslachtkunde. De studie van de Nederlandsche familiegeschiedenis, van de Nederlandsche sibbekunde, mag niet worden verzuimd. Men verdiepe zich in de roemrijke historie dezer geslachten. Dit bepaalt, omlijst en bevestigt het stijlgevoel. Want ik weet niet, hoe het U gaat, geachte lezers, maar als ik de roode, blauwe en andere genealogische boekjes doorblader, denk ik aan het fiere Boerenlied „dat vrije volk, dat vrije volk, dat vrije volk zijn wij". Dit gevoelen zal ieder mensch, die den klank van het bloed heeft verstaan, eerbiedigen.

Zoo is de heraldiek bij uitnemendheid een vaderlandsche kunst en wetenschap.

Het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten beoogt met de prijsvragen-serie stille krachten op te sporen en verborgen talenten op het schild der openbaarheid te heffen.

Het Departement vond enkele bekende figuren:

Prof. Dr J. Ph. de Monté ver Loren
R. T. Muschart.
Jhr Dr Th. van Rheineck Leijssius,

erkende vakmannen op heraldiek terrein, bereid in een Raad van deskundigen, „de Jury", zitting te nemen.

De eerste prijsvraag, uitgeschreven in 1943, mocht zich allerwege in een levendige belangstelling verheugen en het experiment stemde den raad, die met lofwaardigen ijver het schiftend en keurend werk verrichtte, zoowel door het aantal inzendingen als door het gehalte der werkstukken, tot bijzondere tevredenheid.

Den navolgenden deelnemers werd een prijs toegekend, welke de Secretaris-Generaal persoonlijk in het Departementsgebouw uitreikte:

Paul van Alff
K. v. d. Sigtenhorst
A. Grevenstuk
M. v. d. Poel
Mr A. Vink.

De prijswinnaars genoten reeds eenige bekendheid, uiteraard de een meer dan de ander. Ontdekkingen waren dus niet gedaan. Het peil van het niet-bekroonde werk en de belofte, welke het inhield voor de naaste toekomst, waren van dien aard, dat de Secretaris-Generaal het besluit nam de prijsvraag te bestendigen en ook in 1944 uit te schrijven!

Gevraagd werd:

„Het teekenen en kleuren van 3 volledige manswapens, dus schild met helm, helmteeken en helmkleeden, op wit of getint papier of perkament uit te voeren in waterverf

(geen plakkaatverf) zonder het gebruik van metaal of bladgoud en zonder metaalzilver, waarvan:

Eén wapen uit te voeren in Oud-Gothischen stijl,
één in laat-Gothischen stijl en
één in Renaissance stijl."

De voorwaarden luidden:

„1e. De schilden der wapens in alle stijlen moeten een hoogte (lengte) hebben van 8 cm en een breedte van 7 cm.

2e. De helm van het wapen in Oud-Gothischen stijl moet „en profil" en naar heraldisch rechts gewend, die van het wapen in Renaissance-stijl „en profil" en naar heraldisch links gewend, en die van het wapen in laat-Gothischen stijl „en face", dus aanziend gesteld worden weergeven, en bovendien die van het wapen in Renaissance-stijl gekroond, van de beide andere wapens niet gekroond.

3e. Voor het teekenen van het wapen in Renaissance-stijl komt alleen het hierna beschreven wapen in aanmerking:

„Gedeeld, I (rechts) in blauw 3 gouden, aanziend gestelde ossekoppen;
II (links) in groen een verhoogd zilveren ankerkruis, vergezeld beneden rechts van een gouden vager of veger, beneden links van een gouden roskam en in een zilveren schildhoofd 2 rood geopende groene granaatappels naast elkaar."

De helmkleeden rechts (heraldisch): blauw en goud, links (heraldisch) groen en zilver, en rechts in andere vormen dan links. Wapenspreuk: „Ik streef naar Volmaaktheid" in gouden Latijnsche kapitalen op blauw lint.

Voor het teekenen van de wapens in de beide Gothische stijlen is men aan geen voorschriften wat betreft de keuze van schildverdeeling, heraldische stukken en wapenfiguren gebonden."

Deze tweede Rietstap-Prijsvraag bergde in zich een verrassend element. Enkele onbekende jongeren betraden met merkwaardig goed werk den voorgrond. Bovendien bleek de belangstelling verdubbeld.

Als voornaamste prijswinnaar werd met eenstemmig gevoelen[1]) ook in 1944, Paul van Alff aangewezen. Hij is een wapenkunstenaar van den bloede, voor wien de edele kunst van het blazoen „altijd weer nieuw" is, zooals zijn motto luidt. Zijn oud-Gothisch wapen is een meesterstukje van techniek, teekening en heraldiek begrip (zie afb. blz. 9).

Aan J. Duijvetter, een veelzijdig en begaafd teekenaar, een fijnzinnige geest, werd de tweede prijs toegekend (zie afb. blz. 10). Een opmerkelijk debuut! Zijn vruchtbaar en jong talent kan de beoefening der wapenkunde ten goede komen, mits hij zijn inzicht voortdurend verheldert. Hij mist te zeer de heraldieke traditie, de traditie der groote heraldieke kunstenaars. Zijn kleur heeft niet den gloed, de sprankeling, den bloedstroom van het oude wapen.

J. Duijvetter en Karel van den Sigtenhorst, een derde prijswinnaar, doen er goed aan dezen raad ter harte te nemen: „Wij moeten de Middeleeuwsche wapenboeken weer opslaan, die thans door reproductie vrijwel voor iedereen openstaan" [2]).

Van den Sigtenhorst is een veelbelovend jongmensch, die vooral het wezen van de Nederlandsche heraldiek goed heeft begrepen. Zijn laatste inzending staat evenwel niet op het peil van 1943. De aanvaarding van vele opdrachten belemmert misschien de vrije ontwikkeling van zijn talent en beneemt hem de gelegenheid tot verdieping zijner kennis.

Het is niet doenlijk in het bestek van dit artikel alle inzendingen te bespreken. Genoemd dienen zeker te worden C. Schulze, wiens opmerkelijke teekening onder het motto „Pizzicato" een derde prijs werd toegewezen en M. v. d. Poel, M. A. B. Reniers, W. A. Bonte en W. ten Oever, die een „eervolle vermelding" verkregen. De drie laatstgenoemden zijn eveneens jongeren, wier heraldische ontwikkeling door ingewijden met sympathie zal worden gevolgd.

Tot besluit nog een citaat uit het voortreffelijk boekje „Het volkskarakter in de Heraldiek":

„De kenmerkende trek in de Nederlandsche Heraldiek is wel haar soberheid en zuiverheid. Zoo was ook de oudste heraldiek, sober en eenvoudig". De soberheid sluit de sierlijkheid niet uit, noch de eenvoud de voornaamheid.

Dit woord zij een richtlijn voor de toekomstige wapenteekenaars.

[1]) In den Raad van deskundigen — de heeren Muschart en de Monté ver Loren konden wegens verkeersmoeilijkheden 's Gravenhage niet bereiken — hadden thans zitting de heeren C. Ouwerling, A. R. Kleyn en Jurriaan van Toll. Met toewijding en kennis van zaken hebben zij zich van hun taak gekweten. [2]) „Het volkskarakter in de Heraldiek" door C. Pama, uitg. Rutgers, Naarden.

PROF. DR H. KREKEL

Het burgerlijk karakter der Republiek

Burgerlijk was de Republiek der Vereenigde Nederlanden. Dat beteekende, dat de levenshouding der stedelingen het karakter der samenleving en der politiek bepaalde. En wel van de stedelingen in hun verschillende nuanceering, de groote, patricische burgerij, maar niet minder de middenstand, het kleine volk in de steden, of zooals de tegenstelling toen luidde: de „regenten" zoo goed als de „gemeente" De heeren van de stad hadden het voor het zeggen, zeker, maar onbepaald is nooit eenige macht en was ook de hunne niet. Hoe overwegend de rol der regenten ook geweest is, zij wist zich toch afhankelijk van de stemming des volks. Zooals een landelijke adel intiem met zijn boeren verbonden is, zoo voelde ook de stedelijke oligarchie dagelijks den pols der kleine burgerij en hield zij met haar wenschen rekening. Dit moeten wij bedenken om de eigenaardige structuur der Republiek, haar burgerlijk karakter, te begrijpen. Zij bezat, ofschoon in de zakenwereld naar grootburgerlijke gezichtspunten geleid, toch een klein-burgerlijken grondslag.

I

Het burgerlijk karakter blijkt om te beginnen in de economische structuur. Deze vertoont de trekken van het vroegkapitalisme, dat twee, in wezen aan elkander tegengestelde neigingen bevatte: den ongebreidelden ondernemingsgeest van den sterken enkeling, en de behoefte aan de gebondenheid door de stedelijke gemeenschap; het was het geloof in de vrijmacht van den ondernemer en daarnaast de overtuiging, dat hij aan zijn stand en zijn stad verplichtingen had en met de eischen van het gemeenebest rekenen moest. Eerst een latere ontwikkeling van het kapitalistische stelsel, in den vorm van het mercantilisme, schiep de voor het staatsbelang vereischte vormen en legde den ondernemer aan banden. In de Republiek echter bleven vrijheid en gebondenheid naast elkander bestaan, zij gingen niet op in een door den staat geleide economie.

Dit hing samen met het eenzijdig commercieel karakter der ontwikkeling. De industrie had wel een belangrijk aandeel in den algemeenen opbloei, maar het beleid der landelijke overheid werd toch op de beslissende punten door handelsoverwegingen bepaald. Handel echter bevat een element van kosmopolitisme in zich: de groepen, die hem dienen, ontvangen hun kracht uit relaties met den vreemde. Ondervindt de industrie door haar verbondenzijn met het volk de organische wisselwerking daarvan, de man, die met het buitenland handel drijft kan in zijn eigen land invloed hebben zonder wederkeerig door het geheel te worden bepaald, hij staat in zekeren zin er buiten. Moesten de kooplieden vroeger het gezag der Bourgondische regeering gehoorzamen, ten gevolge van den opstand waren zij zelven de overheid der Republiek geworden.

De plaats van het gemeenebest in het geheel der Europeesche economie was die van bemiddelaar. Het was een unieke functie, door geen enkelen anderen staat vervuld. Als vrachtvaarder, als centrale markt van Noordwest Europa en als bankbedrijf met alzijdige connecties werd de Republiek groot en zoo bleef zij. Al deze vormen van economie gaven den regenten en kooplieden een macht, niet uit eigen producten gevoed.

In de eerste halve eeuw van haar strijd met Spanje, tot ongeveer 1610, ontwikkelde zij zich verder op de bestaande grondslagen: vaart op de Oostzee, bemiddeling tusschen Noordwest en Zuidwest Europa, vooral voor graan en zout, en scheepvaart op Rijn, Maas en Schelde. Mede het besluit der Spaansche regeering, den Hollanders de vaart op haar gebied te ontzeggen, bracht hierin verandering: sedert dien gingen de vrachtvaarders der Republiek in toenemende mate zich op den Oceaan, naar Oost- en West-Indie wagen.

Het zag er, zooals ik in mijn vorig opstel uiteenzette. (Zie De Schouw, December 1944), een oogenblik naar uit, als zou de grondslag van het gemeenebest verbreid worden, zoodat de vaart op de Oostzee tot slechts een wederdeel van secundaire beteekenis afdalen en de „groote vaart", die op de beide Indiën, alles beheerschend worden zou. Want toen in Europa de bemiddeling moeilijker werd, en de Engelsche handelspolitiek ons ging dwarsboomen, toen kregen de Oost en de West grootere beteekenis. Amsterdam ontwikkelt zich tot stapelplaats van Indische goederen en dreef directen handel op de overzeesche gewesten. Deze stad moest in den tijd van Frederik Hendrik eenige malen haar gebied uitbreiden; het inwonertal groeide tot honderdduizend aan, terwijl Antwerpen tot vijftigduizend terugviel. In de overzeesche gewesten, in Amerika en Indië, zag men overal de vlag en de facteurs der Republiek. De macht der zeesteden overschaduwde die der andere: van het Amsterdamsche kapitaal waren de drie in het Noorden: Hoorn, Enkhuizen en Medemblik afhankelijk; en Rotterdam werd groot ten koste van Dordrecht, Middelburg en Veere.

II

In het algemeen zat in de verbinding met het water en met de zee een element van vrijbuiterij. Groote deelen der bevolking waren bij zeevaart, binnenscheepvaart, visscherij betrokken. Juist dat element van het vroegkapitalisme, dat den ongebonden, vrijen, half ontwortelden pionier tot grootheid en macht bracht, had aan de economie der wordende Republiek een groot aandeel.

Ware dit aandeel zoo groot geworden, dat het de verdere ontwikkeling had kunnen bepalen, men zou niet van een „burgerlijk" Nederland kunnen spreken. Want in den zeeman steekt een aan het burgerlijke vijandig element, hij is in wezen vrijbuiter, heeft iets van den avonturier, en wat verwantschap vertoont met adellijke trekken in zich. Engeland kon dan ook het typische land der groote piraten worden (zie het vorige opstel). Onze Republiek echter werd dit niet, juist doordat zij zoo door en door burgerlijk was.

Wel zag het er in het eerste kwart der zeventiende eeuw naar uit, als zou zij dit burgerlijk karakter verliezen en als zou dat ééne, expansieve, vrijbuiters-element van het vroegkapitalisme het andere, naar gebondenheid en ordening wijzende element geheel overwinnen, zoodat de Republiek een zeemogendheid van den eersten rang, sterk door haar koopvaardij- en haar oorlogsvloot, scheen te zullen worden. Reeds had de handel overzee, het binnenstroomen van goederen van overal her, ook aan de industrie nieuwe banen gewezen: wij zullen straks zien, hoe een deel der fabrieken op kapitalistischen grondslag werd gevestigd en hoe de arbeiders daar, in tegenstelling tot die in de oude industrieën, onbeschermd bleven.

Het vroegkapitalisme was een vermenging van het ouderwetsche met het moderne: het gemeenebest berustte nog op de laatmiddeleeuwsche scheiding der afgesloten standen en zijn economie droeg een eenzijdig financieel-commercieel karakter. Want wie zich toelegde op bankiersbedrijf en handel, dus zonder het apparaat eener moderne industrie, die had kans, omhoog te komen en groot te worden binnen zijn eigen *stand*, en zoodoende, zonder met de oude horde te breken, zich toch een eigen, bijzondere positie te verwerven. De geheele structuur van ons gemeenebest, waarin de Hollandsch-Zeeuwsche regenten de leiding hadden, berustte op die vermenging van het ouderwetsche met het moderne, en daarmee ook op een conservatieve gezindheid, die slechts op één punt, waar het den handel in geld en goederen gold, modern en ondernemend was.

Nu van een industrie in modernen geest nog geen sprake kon zijn, stond het bankwezen òf in dienst van den handel voor nieuwe ondernemingen overzee, òf het strekte tot belegging der gelden in inpolderingen en tot aankoop van grond, òf het geld werd in staatsleeningen gestoken. Men moet op dit eigenaardig financieel karakter der nieuwe welvaart letten, dat naast het commercieele zich gelden liet. Langen tijd was zelfs dit eerste overwegend. De fortuinen in Den Haag bij voorbeeld ontstonden uit winstgevende staatsschuld, als gevolg van den oorlog, de hooge staatsrenten en het heffen van staatsgelden, waarbij de betrokkenen geïnteresseerd waren. Nog in 1630 had Den Haag grooter kapitalen dan Amsterdam. De gevolgen van dezen overvloed van geld waren ten eerste de lust tot speculeeren, die niet enkel tot de gegoeden beperkt bleef, maar alle standen, ook de kleine burgerij, doortrok; en ten tweede de verregaande corruptie in de besturende standen, zoowel onder de regenten als onder den adel en de officieren. Dit laatste verschijnsel moet men niet zoo zwaar tillen, als wij thans doen; het behoorde bij dien tijd van nog onvolgroeid kapitalisme, waarin de oude stands-idee, die voorschreef, dat de edelman zijn persoonlijke diensten ook persoonlijk beloond moest hebben, samenviel met een nieuwe opvatting omtrent geld en kapitaal.

De overmatig lange duur van den oorlog versterkte al deze eenzijdige trekken nog; het evenwicht tusschen kapitaal en productief bedrijf werd steeds meer verstoord, steeds meer kwam de nadruk te vallen op het financieele element en op den handel. De ouderwetsche wijze van voortbrengen duurde in Europa nog tot in de achttiende eeuw en toen waren het niet Holland of Frankrijk, die den ban braken,

maar vond in Engeland de nieuwe industrieele zienswijze toepassing. Het overwicht van den handel drukte het stempel op de ontwikkeling onzer Republiek. In de beide zeeprovincies werd alles bij de belangen der koopvaardij ten achter gesteld.

En toch beteekende dit nog niet het doorzetten van een nieuwen geest, het werd niet een verder voortbouwen in den trant van een steeds meer om zich heen grijpend kapitalisme. De overmacht van dien eenen sector in het bedrijfsleven was groot, maar toch weer niet zoo sterk, dat deze behalve het economische ook het geheele maatschappelijke leven naar zijn behoeften verwringen kon. Want het was niet alleen de vraag, of het economische apparaat als geheel in den ban van het grootkapitalisme kon geraken, maar ook, of de daartoe noodzakelijke *sociale* en *politieke* voorwaarden vervuld konden worden.

Men moet zich namelijk voorstellen, wat een werkelijk doordringen van den modernen kapitalistischen geest in het geheele gemeenebest beteekend zou hebben. Tot nu toe waren enkele voorwaarden voor het vroeg-kapitalisme vervuld: het overwicht der steden en binnen de steden de heerschappij van den koopmansstand. Maar dit was niet voldoende om dit vroegkapitalisme te doen groeien tot een rijper, geheel ontwikkeld kapitalisme, zooals dit in het Engeland der achttiende eeuw geleidelijk ontstaan is. Het zat hem niet alleen in het stedelijk overwicht, maar in nog geheel andere factoren. Het stedelijk overwicht als zoodanig was nog geen inbreuk op de uit de late middeleeuwen overgeleverde orde: veeleer paste het burgerlijk karakter zeer wel in deze levenshouding. Maar de zaak kwam er anders voor te staan, wanneer er een volledig uitgegroeid kapitalisme zou ontstaan, zoodat *binnen* de stedelijke orde één element, namelijk dat der groote ondernemers, alle andere machtsfactoren overwoekeren zou. Dan zou daardoor de burgerlijke structuur zelve bedreigd worden. Wat in de tijden der Bourgondiërs en Habsburgers door de kracht der dingen geleidelijk als een organische eenheid van vrachtvaart, visscherij, stedelijk zelfbestuur en bepaalde, bij dit alles passende industrieën ontstaan was, dat zou door den ongebreidelden groei van een dezer krachten ontwricht worden. Een nieuwe eenheid zou alleen na een crisis, die het ouderwetsche, burgerlijke element vernietigd zou hebben, mogelijk geworden zijn. De volkshuishouding in het groot gezien zou dan geheel door den kapitalistischen geest doortrokken zijn: een gang van zaken, welke al die problemen zou hebben gesteld, welke in later tijd en in een andere, rijpere samenleving in Engeland en elders opkwamen.

In het eerste kwart der zeventiende eeuw scheen dit alles, zooals gezegd, in de lijn der ontwikkeling te liggen: de overmacht der stedelijke bestuurders en het overwicht van enkele steden, namelijk van de zeesteden Amsterdam en Rotterdam, dreigde te leiden tot de heerschappij eener koopmansaristocratie, die aan de Republiek een in haar geest gelegden, materieelen grondslag zou geven. Want niet alleen de andere handelssteden, ook Leiden en Haarlem als centra eener eigen nijverheid, raakten in den ban der groote handelsondernemingen, en zelfs de landprovincies en de adel, hoezeer ook op hun eigen aard bedacht en van de Hollandsche overheersching afkeerig, kregen op den duur bij de zaken der regenten belang en konden zich niet aan de algemeene ontwikkeling in dien geest onttrekken.

En toch heeft het grootkapitaal niet de Republiek tot in haar grondvesten bepaald. De kleinburgerlijke geest was sterk genoeg om duurzaam tegenwicht te vormen tegen den geest der patricische ondernemers. Al beschikten dezen over vrijwel alle machtsposities, zonder de „gemeenten"" konden zij niet bestaan. Dat is de oorzaak van het conservatieve en, van modern standpunt uit gezien, halfslachtige beleid in de groote handelspolitiek. Een groei uit dien éénen geest in den zin van het vrijbuitersstreven, dat in het vroegkapitalisme besloten ligt, heeft niet plaats gehad. Slechts in beperkte mate deed dit streven zich gelden. De andere, behoudende, op ordening en voorzichtig beleid gerichte neigingen bleven steeds daarnaast haar kracht behouden en wisten op den duur den al te voortvarenden uitgroei te belemmeren en te beknotten. Aan het eind van den wordingstijd der Republiek verloor het expansieve vroegkapitalisme aan kracht en begon men op alle belangrijke punten van economisch beleid, voorts ook in de Indische politiek, een conservatieve, op het behouden van het verworvene gerichte gedragslijn te volgen. Ik zette in het vorig opstel uiteen, hoe dit met de politiek van oorlog of vrede samenhing, thans moge de beteekenis hiervan voor de structuur der Republiek ter sprake komen.

Ook na de geweldige uitbreiding van 's lands handelsbetrekkingen bleven de vaart op de Oostzee, en de zoogenaamde groote visscherij (de haringvangst) de grondslagen van Hollands welvaart. En met Holland rustte de geheele Republiek op dezen grondslag. Steeds wanneer zij actief optrad en uit eigen initiatief handelde, was het om haar positie in de Oostzee te handhaven. Een aantal cijfers moge dit toelichten. Omstreeks 1600 zeilden tweemaal per jaar achthonderd schepen van Amsterdam naar de Oostzee, en honderden andere schepen brachten de van daar aangevoerde goederen naar de Engelsche, Fransche, Italiaansche en Levantijnsche havens. In 1645 gingen van Juni tot November 1935 schepen door de Sont, waarvan er 700 uit Amsterdam kwamen, bijna 300 uit de overige Hollandsche havens en slechts 47 uit andere landen. De vaart op de Oostzee bleef, ook nadat de groote vaart aan de Republiek nieuwe mogelijkheden had gegeven, de zenuw van haar kracht. Want gingen honderden schepen naar Oost- en West-Indië, duizenden voeren naar de Oostzee en de Middellandsche zee. De vaart op Indië was een aangelegenheid van eenige ondernemers, zij gaf den regenten rijkdom en macht en kwam aldus *indirect* het volk ten goede: de vaart naar de „oosterlanden" echter raakte het geheele volk *direct*, want ging het hierin goed, dan hadden allen arbeid, brood en welvaart, werd zij echter door oorlog of door economische conflicten verstoord, dan moest de kleine man armoede en honger lijden. Naast de Oostzeevaart was er als tweede factor de haringvisscherij. In de zestiende eeuw was meer dan een tiende deel der bevolking er bij betrokken, namelijk vijftigduizend direct, en honderdvijftigduizend in de bijkomende bedrijven. De organische samenhang tusschen deze visscherij en de vrachtvaart is bekend.

III

Let men op den invloed en beteekenis der verschillende deelen van het bedrijfsleven der Republiek, dan valt er niet aan te twijfelen, dat de handel alle andere onderdeelen in omvang en beteekenis overtrof. Beschouwt men daarentegen het dagelijksch leven des volks, zooals dat reilde en zeilde, dan blijkt, hoe de nijverheid een veel omvangrijker plaats en een dieperen invloed op de inwendige gesteldheid van het gewone volk uitoefende. Het aantal dergenen, die van het water leefden, van vaart op zee of in de binnenwateren, van visscherij en koopvaardij was zeker grooter dan in de meeste andere landen, desondanks werkte de meerderheid der arbeiders op fabrieken of in huisvlijt: daar klopte het hart des volks.

Twee soorten industrieën waren er: de eene soort hing rechtstreeks met den opbloeienden handel samen en droeg derhalve de voor het vroegkapitalisme kenmerkende trekken; de andere soort zette de oude traditie, zij het ook eenigszins verbeterd, voort en ontwikkelde zich onafhankelijk van den handel, zoodat haar belangen menigmaal met die der groote kooplieden in botsing kwamen. De oude, uit de middeleeuwen voortgekomen industrie was in zooverre door de algemeene vermeerdering der welvaart gewijzigd, dat zij voordeel trok van de kapitalen, relaties en betere productiemethoden, die de immigranten uit het Zuiden in het begin van den tachtigjarigen oorlog meebrachten. Na 1580 verhieven ondernemers uit Brabant en Vlaanderen de weefnijverheid — van lakens in Leiden, linnen in Haarlem — tot groote hoogte. Maar ook de toenemende handel baatte deze nijverheid; zij kwam er aldus toe, de ingevoerde verfstoffen te gebruiken voor lakenververij, katoendrukkerij en verfindustrie. Toen Engeland een eigen textielnijverheid stichtte, zoodat de superieure Engelsche wol niet meer te verkrijgen was, gebruikte men wol van minder kwaliteit. Anderzijds stimuleerde de rijkdom en toenemende welvaart de fijne industrieën, gobelins, fijne lakens en wollen stoffen, goud- en zilversmeedwerk, juwelierswerk, diamantenindustrie, plateelbakkerij. Dit alles echter bleef in het kader van het beproefde, de eeuwen door overgeleverde handwerk.

De nieuwe industrie droeg een ander karakter. Zij was een gevolg van de positie, die Amsterdam als centrale markt van Noord-West-Europa en als stapelplaats van Indische goederen bekleedde. De hiermee verbonden bedrijven, die der zoogenaamde trafieken, verwerkten de ingevoerde grondstoffen: graan in mouterij en brouwerij, huiden in zouterij en leerlooierij, suiker in raffinaderij; er was de met de zoutvaart en de visscherij verbonden zoutziederij. Voorts werkten op dezen voet de lompensorteerderij, de papierfabrieken, de pannenfabrieken. Het was, in tegenstelling tot de huisnijverheid der oude industrieën, groot-bedrijf: in de genoemde trafieken en manufacturen werkten vele arbeiders in groote werkplaatsen. Een ontwikkeling in den geest van het kapitalisme, met concentratie van kapitaal, hetgeen betere productiemethoden mogelijk maakte.

Ik gaf van deze twee soorten industrie een eenigszins uitvoerige beschrijving, omdat daardoor de beteekenis van elke soort voor de sociale structuur duidelijk wordt. Want in elk dezer twee namen de arbeiders een verschillende positie in: in de oude industrie waren zij beschermd, in de nieuwe onbeschermd, zooals ook de matrozen op de vloot niet door gildebepalingen beschermd werden. Die bescherming in de traditioneele bedrijven had niet altijd een weldadigen invloed; zij was meer uitvloeisel van de nu eenmaal bestaande verhoudingen dan gevolg van een welbewuste politiek. De oude industrieën waren veel inniger dan de grootbedrijven met de stedelijke samenleving verbonden en zoodoende behielden hier de bestaande bepalingen omtrent uren, loonen en aantal leerlingen voor een deel hun kracht. Juist doordat hier veel meer huisvlijt was, en ook een zoo vitaal bedrijf als de weverij haar werk over vele kleine bazen verdeelde, stond dit alles onder de gilden. Maar langs een omweg werd de macht der gilden toch beknot. Want tot de voorschriften der gilden behoorde ook, dat de stedelijke overheid toezicht moest uitoefenen op de naleving er van. Zoo waren er bijvoorbeeld bij de lakenbereiding de door de magistraat der stad benoemde waardijnen. Alle bij de bedrijven betrokkenen, zoowel de ondernemers als de arbeiders en de verkoopers, waren samengevoegd in de „nering" en in deze neringen berustte het zeggenschap bij de schepenen der stad, die tot taak hadden,

aan de keuren, door de vroedschap uitgevaardigd, de hand te houden.

Deze vorm van organisatie verschilde dus van die der oude gilden: nu was ook in de oude industrie naast het kleinbedrijf de groote werkplaats mogelijk. Op deze wijze kon men tevens met de oude gildebepalingen de hand lichten. Want terwijl deze den arbeid van vrouwen en kinderen en ook Zondags- en nachtarbeid verbood, liet de stedelijke overheid dit alles in de groote bedrijven toe. De snelle opkomst van vele fabrieken in verband met de gunstige mogelijkheden; waarvan ik boven gewaagde, had een dergelijke inbreuk op de rechten der gilden tot gevolg. In deze tijden van oorlogsverwildering kwamen vele verlaten kinderen de steden binnen en de kleine bazen profiteerden daarvan, door hen zoogenaamd als leerlingen te werk te stellen, waarbij deze kinderen, naar de uitdrukking van een Amsterdamsche keur van 1597, meer werden gebruikt „tot slaven als tot ambachten te leeren". De gilden hadden in de door de heeren regenten bestuurde steden allen politieken invloed verloren nu hun bestuurders door de vroedschappen werden benoemd. Anderzijds konden zij de bescherming der overheid, die de concurrentie van onbevoegden (beunhazen) weerde, niet missen.

Toen de misstanden in de bedrijven aan het licht traden, stelde de overheid wel scherper reglementen op, en zij trachtte iets voor de verwaarloosde kinderen te doen door hun onderwijs te geven, maar werkelijke verbetering was niet mogelijk: de gebreken waren onlosmakelijk met het stelsel verbonden, te veel was de gang van zaken in de bedrijven oorzaak van dergelijke praktijken. Eenerzijds verhinderde de oude organisatie den opbouw eener volledig moderne, met kapitalistische methoden en in 't groot werkende industrie, anderzijds kon men toch niet de oude gildebepalingen in hun volle strengheid handhaven. Voor de onbeschermde bedrijven, maar ook voor een onder toezicht der overheid staande industrie als de Leidsche weefnijverheid werden kinderen geronseld, uit de weeshuizen, uit de arme streken van Brabant, tot in het Luiksche toe, of werden landloopers en ander losloopend volk opgepakt en te werk gesteld.

Vertoonde reeds de handel neiging tot een al te voorzichtig beleid, de industrie was nog meer tot behoud van het eenmaal gevestigde geneigd. Wel werd ook zij, zooals wij zagen, door het moderne leven aangeraakt. Maar toch bleef de middeleeuwsche traditie van gebondenheid en dwingende voorschriften, vooral in de oude industrie, de dragende kracht. Kon men den handel in bepaalde opzichten vrij heeten, de nijverheid bleef aan toezicht en beperkende bepalingen onderworpen. Zij stond, wat de „nieuwe" bedrijven betrof, in nauwe verbinding met het kapitalistisch grootbedrijf, de „oude" industrie bleef zulk een verbintenis verre. Desondanks was ook deze, was het geheele economische leven der Republiek bij den opbloei van den handel gebaat. Dit bleek reeds uit de gedragingen der stedelijke afgevaardigden in de Staten der gewesten, vooral in die van Holland; ook die steden, welke zooals Leiden en Haarlem uitsluitend van de industrie, en wel van de „oude" industrie, afhankelijk waren, stemden in de meeste gevallen met Amsterdam en Rotterdam mede. Dat daarnaast de aan den handel tegengestelde belangen zich deden gelden, zullen wij straks zien.

Het voornaamste voordeel, dat de industrie uit het patronaat der stedelijke overheid en uit het overwicht der commercieele macht trok, was de stabiliteit. En wel door tweeërlei oorzaak. Ten eerste bleven de arbeidskrachten goedkoop. Want het handelsverkeer maakte den invoer van voedsel gemakkelijk, terwijl het verbod van invoerrechten op graan dit voedsel goedkoop hield. Zoo bleef de levensstandaard laag en kon de industrie haar loonen laag houden. De geheele maatschappij behield op die wijze haar kleinburgerlijk karakter: geen proletariaat, dat onrust verwekte, maar een groote laag van niet verwende, spaarzame, de rijke heeren zich tot voorbeeld stellende burgers. Er bestond een duurzaam te veel aan werkkrachten, zoodat de industrie over een groot reservoir van goedkoope arbeidskrachten beschikte. Ten tweede kon het overwicht der stedelijke regenten de oude bepaling, die aan het platteland het oprichten van een eigen industrie verbood, in stand houden.

Deze stabiliteit in de industrie bracht echter niet alleen de, in het oog springende, voordeelen, maar ook de meer verborgen, eerst op den langen duur werkende nadeelen met zich mede. Een industrie, die het betrekkelijk gemakkelijk had en wier belangen ook door den handel zijdelings gediend werden, die bovendien zoozeer door den kleinburgerlijken geest doortrokken was, ontving weinig prikkels tot verandering en tot het zoeken van nieuwe methoden. Zij verloor haar soepelheid, het vermogen, zich naar veranderende omstandigheden te voegen, het perspectief op de groote dingen, den lust om van nieuwe vindingen, die er juist in de Republiek zoo vele gedaan werden, gebruik te maken, of beter: die vindingen bleven het eigendom van enkele bevoorrechten, die ze met de grootste angstvalligheid geheim hielden. Er was een neiging, alles bij het oude te laten, zooal niet wat de productiemethoden, dan toch zeker wat de betrekkingen tusschen patronen en arbeiders en de verdeeling over vele kleine bazen aanging. En zoo zijn dan ook tijdens de Republiek de rechtsverhoudingen en de sociale toestanden in de industrie in beginsel ongewijzigd gebleven. Juist doordat handels- en bankierszaken een zoo groot overwicht hadden, konden de overige sectoren van het bedrijfsleven hun wijze van leven ongestoord voortzetten om ten slotte te verstarren.

Dit alles paste in het algemeen economisch beleid, dat immers, na de stormachtige ontwikkeling in de eerste periode van het vroegkapitalisme, ook in den handel aan een voorzichtig, conservatief beleid de voorkeur gaf. Op die manier strookte de stijl van zaken doen in de oude industrieën goed met dien der groote handelsheeren. Het hierboven geschetste stelsel van bescherming, het handhaven van het overheidstoezicht, zij het ook in een vorm, die meer den ondernemers dan den arbeiders ten goede kwam, sloot bij den algemeenen gedachtengang aan. Op die wijze kwam de moderne economie in dienst te staan van een ouderwetsche wijze van voortbrengen en werd de macht der onafhankelijke, oude industrie van Leiden en Haarlem in dit stelsel bestendigd.

IV

Het stedelijke element beheerschte samenleving en levenshouding der Republiek. Echter het element van een *aantal* steden, nimmer was er één zóó machtig, dat zij, zooals in de Italiaansche stadsrepublieken of in de polis der oudheid, het alles bepalend middelpunt kon zijn. Ook Amsterdam heeft deze rol niet kunnen vervullen.

Dit was weer gevolg van de sociale en geestelijke structuur in het algemeen. Het eigen recht der stedelijke overheid tegenover een als tyrannie beschouwd centraal landsbestuur was voor een deel, naast de religie, de inzet van den opstand geweest; nu deze gezegevierd had, trokken de vroedschappen uit die zege de volle consequenties. De stad was en bleef de bron van alle macht. Aan dit uitgangspunt kon niemand raken, hier lag ook de grens van den invloed der Oranjes.

Maar juist deze groote vrijheid van elke stad afzonderlijk verhinderde de heerschappij van één dezer. De stedelijke magistraten oefenden hun macht in drieërlei richting uit: tegenover het platteland; in het bestuur over de provincies en over de Republiek als geheel; en tegenover de kleine burgerij in de eigen stad. Want tegenover den adel en de boeren hielden zij vast aan de overheerschende positie, die zij, althans in Holland, op het einde der middeleeuwen bij de overwinning der Kabeljauwsche partij verworven hadden. Voorts waren alle hoogere colleges, de Staten van het gewest zoowel als de Staten-Generaal, van de vroedschappen afhankelijk, zoodat men met recht mocht zeggen, dat de Republiek alleen dank zij den goeden wil der regenten in stand kon blijven, en dat de stad het eigenlijk vaderland van den Hollandschen burger was. En dan lieten de vroedschappen aan de burgerij, de „gemeente" hun macht gevoelen en bleef het oude patriarchale bewind dezer kleine groep machthebbers, zoolang de Republiek bestond, onaangetast. Zoo was de idee van de „liberteyt", dat wil zeggen: van de in middeleeuwschen geest opgevatte vrijheid der standen, gewaarborgd door het zelfbestuur der steden, grondslag van het gezag der regenten en van de handelsmacht der groote kooplieden.

De eenigen, die zelfstandig naast de stedelijke overheid zich konden doen gelden, en niet alleen — zooals de groote massa — slechts middellijk invloed hadden, waren de Stadhouder, dank zij zijn militaire macht, al stond hij dan formeel in dienst van de Staten, en het kapitalistisch, van handel en bankzaken levend grootbedrijf. Zien wij ditmaal van den eerstgenoemde af, dan kan men van het grootbedrijf zeggen, dat dit aan de overheidsmacht niets afdeed, omdat de regenten zelven bij die groote ondernemingen betrokken waren. Dat de industrie geheel onder het patronaat der vroedschappen stond, zagen wij reeds.

De gebondenheid der economie aan de stedelijke macht bepaalde haar karakter. Want al ontleende de koopman zijn beteekenis aan de relaties met het buitenland, hij was toch innig met zijn stad verbonden; nog bestond de traditioneele, uit de middeleeuwen overgeërfde samenhang van het bedrijf met de stedelijke maatschappij. Ook in den handel waren de kleine ondernemers even goed in tel als de groote; zij hadden hun aandeel in het geheel en het risico werd door groepsvorming verdeeld. Al bestond er daarnaast de neiging tot gewaagde ondernemingen, en al kwam het speculeeren in zwang — een euvel, dat zelfs tot den kleinen man doordrong —, in het algemeen bezat het zakenleven een conservatieven trek en was zijn beleid voorzichtig te noemen. De winst werd dan ook grootendeels in huizen en grond, in plaats van in nieuwe ondernemingen gestoken. Er was een overschot aan kapitaal, en als gevolg daarvan een lage rentestand. Maar voor nieuwe handelsondernemingen diende dit overschot slechts in geringe mate; en ook in de industrie kon men dit geld niet onderbrengen. Was er een sterk centraal gezag geweest, dan had dit het geld kunnen doen vloeien in kanalen, waarlangs het de algemeene welvaart ten goede zou gekomen zijn en de volkshuishouding in haar geheel op een hooger peil geheven zou hebben. Thans echter belegden de regenten dit overschot in onroerend goed: huizen, grondbezit en inpolderingen. Wel verhoogde zulks hun onafhankelijke positie, nu zij niet weer geheel op den handel aangewezen waren, en bracht het een zekeren afstand tusschen overheid en zakenleven mede. Maar tegelijk werd de conservateve neiging in de samenleving er door versterkt: politiek, zeden, levensbesef begonnen de onaantastbare, voor de Republiek zoo kenmerkende trekken te vertoonen.

Daarmee ging echter niet gepaard een streven tot samenvatting en tot overzichtelijken uitbouw van het geheel. De geest der volkshuishouding was na ongeveer 1630 wel conservatief, maar niet zoo, dat men thans naar een hecht omlijnd, in onderlingen samenhang der verschillende onderdeelen geordend bedrijfsleven streefde, zooals elders in Europa het mercantilisme dit deed. Zulks blijkt, wanneer wij de betrekking tusschen de vier sectoren der zakenwereld, handel en geldwezen, visscherij, industrie en landbouw en veeteelt, nagaan.

Handel en visscherij, in de middeleeuwen door zoutvaart, enz. in onderlingen samenhang ontstaan, bleven tot beider voordeel verbonden. Handel en „nieuwe" industrie (die der trafieken en manufacturen) bleven in de eenmaal gevestigde wederkeerigheid samenwerken: de veredelingsindustrie, die de grondstoffen aangevoerd kreeg, deze verwerkte en daarna uitvoerde, was een bij het kapitalisme passend grootbedrijf. Handel en „oude" industrie echter hadden in menig opzicht verschillende belangen, een verschijnsel, dat er steeds is en niet voor deze bijzondere economie typeerend was. Dat in dit geval het belang van den handel, als het er op aankwam, den doorslag gaf, paste in de situatie als geheel. Toen bijvoorbeeld de lakenindustrie vroeg om een bescherming, die den uitvoer van Spaansche wol en den invoer van vreemde lakens belette, hield Amsterdam dit tegen, omdat zulk een maatregel den handel in wol en lakens zou verstoren. Desondanks floreerde ook de oude industrie; zij beleefde een lange periode van bloei, ook nog na 1672. Want op het eind der eeuw kreeg zij nieuwe kansen, doordat de Hugenoten, door Lodewijk XIV wegens hun geloof uit Frankrijk verjaagd, hun kapitalen, productiemethoden en zakenrelaties naar elders, en vooral ook naar de Republiek brachten. Zoo bleef Leiden de tweede stad des lands, nadat het zelfs langen tijd zich als de gelijke van Amsterdam beschouwd had. Op den duur echter, in de achttiende eeuw, moest onze industrie tegenover de Engelsche en de Fransche het onderspit delven.

De landelijke bevolking trok mede voordeel uit de algemeene welvaart. Ten eerste doordat de bebouwbare grond door inpolderingen (zie boven) werd uitgebreid; voorts door den verhoogden afzet van landbouwproducten aan de steden, die met hun hooger inkomen meer en tegen hoogeren prijs konden koopen; en ten derde, door de verhooging van het peil der loonen in het geheele land, waardoor ook de landarbeiders meer gingen verdienen. Veeteelt overwoog. Alleen in Zeeland en Groningen verbouwde men graan. Dit alles tezamen gaf ook aan de landelijke bevolking, zoo nauw met de stad verbonden, en door haar zuivelproducten bij de plaatselijke markten, niet bij den uitvoer betrokken, een kleinburgerlijk karakter.

De belastingpolitiek der regenten hield eveneens met dit bijzonder karakter der samenleving rekening. Voor een deel drukten de belastingen op de geheele bevolking en dus allereerst op den kleinen man in den vorm van accijnzen op de verbruiksgoederen, voor een ander deel kwamen zij uit kapitaalschattingen van onroerende goederen (huurwaarde van huizen en landerijen) en trof zij dus den rijke, terwijl de gemeene man er vrij van was. Deze mengeling was typisch voor het patriarchaal bestuur der stedelijke overheid, die met de goede gezindheid der kleine luiden rekening moest houden.

Het is een voor de geheele republiek kenmerkende trek. Want de ontwikkeling in de overige, stedelijke sektoren van het bedrijfsleven versterkte eveneens de kleinburgerlijke gezindheid. Het conservatief beleid der regenten hield overal de ouderwetsche wijze van leven en voortbrengen in stand, liet een industrie bestaan, die sterk van huisvlijt afhankelijk was en slechts in enkele onderdeelen het grootbedrijf kende en strekte aldus ten bate van die bevolkingsgroep, welke tusschen de invloedrijke, maar niet zeer talrijke groep aristocraten en de nog niet zelfbewuste massa van het proletariaat een eigen leven leidde: de kleine burgerij. Haar levenshouding moge een ander maal geschetst worden. *(Wordt vervolgd)*

WINTER

Heer, zie ons aan, wij zijn te zeer gehavend
om nog een lied U toe te kunnen zingen,
nog waait in deze winterschemeringen
d'herin'ring aan een goeden zomeravond.

Heer, zie ons aan, wij kunnen ons niet laven
aan dit bloem'loos sneeuwen, wij zwervelingen
uit lichter dagen. God, wil ons niet dwingen
te reizen met de luide, trieste raven.

Wij werden stil in dit verlaten land,
de tochten door de hooge sneeuw zijn zwaar,
Heer, zie ons aan: wij moeten voort, Gij brandt
in onze oogen nieuw verlangen, maar
onzichtbaar hangen in de naakte boomen
de zware vruchten nog van vroeger droomen.

JACQUES IDSERDA

DR IR G. A. C. BLOK
ARCHITECT

Het huis Korte Vijverberg 3 te 's Gravenhage gerestaureerd

Het interieur

Van zeer ingrijpenden aard waren bij de 17e eeuwsche verbouwing van het huis Korte Vijverberg 3 vooral de wijzigingen in het inwendige van het gebouw. Ook hier werd zooveel mogelijk gemoderniseerd. Vooral aan de entree met aansluitend hoofdtrappenhuis en aan de vertrekken op de bel-etage werd bizondere aandacht besteed[1]). Toch zijn er nog wel enkele onderdeelen welke aan den 17e eeuwschen bouw herinneren.

Gaan wij het gebouw, via de reeds genoemde bordestrap, door den hoofdingang binnen, dan komen wij in een zeer ruim portaal. Hierin geven een paar groote draaideuren, recht tegenover den ingangsdeur, toegang tot het genoemde zeer fraaie trappenhuis. Door vestibule en trappenhuis wordt het gebouw symetrisch middendoor gedeeld.

In het midden van de zijwanden van deze vestibule openen dubbele draaideuren naar de linker- en rechtervoorkamer. Als geheel is de vestibule zeer sober van opzet; een lage wit-marmeren lambri met daarboven stuc-wanden en plafond met eenvoudig Lodewijk-XIV lijstwerk. Slechts boven de deuren, welke tot de beide voorkamers, de statievertrekken, toegang geven, is het stucwerk, door het aanbrengen van een paar busten, iets rijker doch niet van bizondere beteekenis.

Daar in het huis geen centrale verwarming aanwezig was, waardoor in de wintermaanden vestibule en trappenhuis geheel onverwarmd bleven, wat voor een regelmatige bewoning zeer hinderlijk geweest moet zijn, was ten behoeve van een vroegeren bewoner in deze vestibule een groot glazen tochtfront geplaatst. Behalve het stucwerk was vooral de witmarmeren vloer hierdoor beschadigd. Was het eerste betrekkelijk eenvoudig bij te werken, zoo moest bij den vloer met een herstellen door het inzetten van een breede strook marmer worden volstaan.

Aan de beide voorkamers is wel de meeste zorg besteed. Langs de wanden eenvoudige lage lambri's met rijk gesneden deuren en dito vullingen daarboven, zoowel bij de deuren van de vestibule naar de voorkamers als van deze vertrekken naar de achterkamers.

De stuc-plafonds zijn — opgewerkt met breede gouden biezen — rijk van uitvoering.

Het hoofdmoment in beide kamers vormen evenwel de schoorsteenmantels, met wit-marmeren opbouw, waarin de middenreliefs met voorstelling van Apollo en Daphne uit de „Metamorphose" van Ovidius wel het hoogtepunt vormen (zie blz. afb. 20.). C. Hansen vestigde in het „Buiten" van 1914 hier in het bizonder de aandacht op. Beeldhouwer van deze fraaie stukken was de Antwerpenaar J. C. D. Cock (1668/70—1736). Hij vervaardigde ze in 1707. Beide stukken zijn op den onderrand gesigneerd en gedateerd. Naar Ozinga[2]) ons mededeelt was deze kunstenaar in de jaren 1706 en 1707 voor de familie van Schuylenburch (Lange Vijverberg 8) werkzaam.

De wanden van de linker voorkamer werden boven de lambri geheel ingenomen door groote wandschilderijen (op raamwerk gespannen linnen), gevat in smalle gouden lijsten. Daar voor de huidige bestemming van deze kamer een rustiger wandbekleeding gewenscht was, werden deze schilderingen vervangen door een bespanning van goud-gele zijden damast. De wandschilderijen, welke in 1725 door den schilder D. C. Dalens (1668—1753) vervaardigd werden — een der stukken is gesigneerd en gedateerd —, konden ongewijzigd in de rechter voorkamer worden aangebracht, waar zij een volkomen uit den toon vallend behang, waarschijnlijk hetzelfde waaraan Hansen zich reeds 30 jaar geleden ergerde, vervangen. Zoo hebben nu beide statie-vertrekken weer een waardige wandbekleeding.[3])

Nadat de doeken in de linker voorkamer van de wanden genomen waren, bleek, dat — wat in dien tijd meer voorkwam — men de gepleisterde wanden gebruikt had om er verschillende werkteekeningen op te schetsen. Een hiervan verdient hier wel bizondere vermelding, daar we hierin de ontwerp-teekening voor de omlijsting van de eerder genoemde marmeren schoorsteen-reliefs mogen zien (zie afb. blz. 20). De uitgevoerde werkstukken wijken slechts in een onderdeel van deze schets, n.l. in de vulling van de segmentvormige afsluiting van de reliefs, af. Uitgevoerd werd deze segmentvulling als een voortzetting van de wolkenpartij van het relief, terwijl in het op den wand geteekende ontwerp dit segment door een schelpvorm gevuld wordt. Wij mogen hieruit opmaken, dat de vierkante reliefs aanwezig waren en de bouwheer den wensch had deze als hoofdmoment in de schoorsteenmantels te laten opnemen. De architect ontwierp om het gegeven stuk een passende omlijsting — voor onzen smaak zwaar genoeg — die dan waarschijnlijk in overleg met den bouwheer en mogelijk ook met den beeldhouwer iets gewijzigd werd. Hiermede is het verschil in dateering van de reliefs eenerzijds en de wandschilderingen en de verbouwing anderzijds verklaard. Dr Ozinga, hoewel onbekend met deze schets, kwam o.a. uit stijlcritische overweging tot een zelfde conclusie. Hij schrijft, de reliefs besprekend: „hun te zware stuc-bekroning schijnt er trouwens op te wijzen dat ze ouder zijn dan de rest van de schoorsteenen". De eenige opmerking die hierbij te maken is, is, dat de bekroningen niet van stuc, doch ook van witmarmer zijn.

Het snijwerk van de deuren in deze beide vertrekken, dat door het herhaaldelijk overschilderen in den loop der jaren veel van zijn scherpte verloren had — op sommige plaatsen was het geheel dichtgeverfd — werd van alle verf ontdaan en daarna werden beide kamers op hun oorspronkelijke kleur (groen met goud) teruggebracht.

In de beide achterkamers verdienen slechts de plafonds vermelding. Zij zijn gelijkwaardig aan die van de voorkamers. Dat van de linker achterkamer is ook opgesierd met gouden biezen. Dat van de rechter achterkamer niet emer. Alle vier de plafonds werden zoo goed mogelijk van de ergste kunstkalklagen ontdaan. Hierbij bleek, dat ook dat van de rechter achterkamer oorspronkelijk goud gebiesd geweest was. Onder de huidige tijdsomstandigheden viel echter aan een opnieuw opbrengen van zooveel bladgoud niet te denken.[4]) Eenvoudig wit, zooals het nu is, is het zeker niet minder mooi.

Door twee zware moerbinten wordt elk plafond in drie gelijke velden verdeeld. De nieuwe bestemming van het gebouw vereischte, dat een deel van de linker achterkamer, aansluitend aan de voorkamer, werd afgescheiden. Hiertoe is een wand tot bijna tegen het plafond en dicht langs het moerbint opgetrokken. Zoodoende werd een derde gedeelte van de achterkamer afgescheiden. Het aldus ontstane kleine vertrek werd voorzien van een verlaagd plafond. Hierdoor werd aan den gestelden eisch — een klein vertrek in aansluiting aan de voorkamer — voldaan, zonder dat daardoor het prachtige stuc-plafond ook maar eenigszins beschadigd werd.

Wel werd het hierdoor noodzakelijk voor het overblijvende gedeelte een nieuwe verbinding met de gang (trappenhuis) te maken. Deze werd onder het trapbordes gemaakt, in profileering en stuc-omlijsting geheel aansluitend op het bestaande werk.

De schoorsteenen in deze achterkamers verdienen nauwelijks vermelding. Slechts die in de linker achterkamer vertoont een aardig detail.

Deze schoorsteen, die oorspronkelijk in het midden van den langswand van het vertrek stond, is nu door het splitsen van het eene groote vertrek in twee kleinere, letterlijk en figuurlijk in een hoek gekomen,

---

[1]) Voor de trap in het algemeen zie ook Dr F. A. J. Vermeulen, Van trap tot trap in de geschiedenis der bouwkunst, Bouwk. Weekblad, 18 April 1942.

[2]) Ozinga, Daniel Marot, bladz. 151.

[3]) Mij werd tijdens de verbouwing door iemand uit Limburg gevraagd of „de Kleefsche kamer" — waarmee kennelijk gedoeld werd op de kamer met de doeken van Dalens — werkelijk zoo mooi was. Dit is de eenige maal, dat ik met betrekking tot deze wandschilderingen een toespeling op het Kleefsche landschap hoorde maken.

[4]) Alleen het feit, dat het vroeger zoo geweest is, behoeft geen aanleiding te zijn, ook al vindt men het minder mooi, een ouden toestand te herstellen. Dat toch zou hier het geval zijn.

maar toch — hoewel niet belangrijk — gehandhaafd, opdat altijd een herstel van den oorspronkelijken toestand mogelijk blijft.

Lambri's en deuren met bekronend snijwerk zijn gelijkwaardig aan die van de voorvertrekken.

In de beide aan de achterkamers aansluitende en hierdoor bereikbare vleugelvertrekken vragen, behalve een tweetal Lodewijk-XIV schoorsteenen, eenige niet onverdienstelijke schilderstukken boven de deuren (dessus de porte) de aandacht. In den rechter vleugel is dit een tweetal ongesigneerde en ongedateerde stukken (doekmaat 123 en 107 cm), die evenwel van veel jonger datum zijn dan de verbouwing. Een van deze stukken kwam bij het wegbreken van een boekenlift achter het behang te voorschijn. In den linkervleugel bevinden zich boven de deuren twee schilderijen gesigneerd A. Schouwman en gedateerd 1758 (doekmaat 120 × 87 cm). De voorstelling van deze beide stukken was zoomin als die van een derde, een grauwtje, in dit vertrek aanwezig, nauwelijks te onderscheiden. Na door deskundige hand te zijn gereinigd prijken thans alle doeken weer in volle glorie op hun oude plaats (zie de afb. van een der schilderijen van Schouwman[1]) (1710—1792) op blz. 20).

Zooals gezegd openen twee zware eiken draaideuren vanuit de vestibule naar het prachtige, zuiver Lodewijk-XIV trappenhuis. (zie afb. blz. 20). Dit trappenhuis, uitstekend door vensters in den achterwand verlicht, reikt van den vloer van de bel-etage tot aan de zolderbalklaag. Is dus drie verdiepingen hoog, terwijl de trap waarom het hier gaat, slechts naar de eerste verdieping leidt. De overige ruimte is „ruimte", alleen ruimte, omsloten door rijk geornamenteerde stucwanden en dito plafond, hetgeen een buitengewoon royalen en statigen indruk maakt.

Bij de rijke, eenigszins zware profielen van het stucwerk valt de magere ijzeren trapleuning met de armetierige eiken dekleuning en het ontbreken van een flinke hoofdbaluster min of meer uit den toon (zie afb. blz. 20). Toch zou ik niet met Hansen durven zeggen, dat deze leuning niet origineel is. Ook in het Huis Schuylenburch op den Langen Vijverberg vinden wij een dergelijke ijzeren leuning. Daarbij zouden, indien inderdaad een zware gesneden eikenhouten leuning met forsche hoofdbaluster deze trap gesierd had, de traptreden toch de sporen van de pengaten van balusters en hoofdbaluster moeten vertoonen. Dat ook de treden vernieuwd zouden zijn of van nieuwe dektreden zouden zijn voorzien, komt mij niet waarschijnlijk voor, daarvoor zijn zij te zeer uitgesleten (de bordesvloer op een plaats 3 cm).

Evenals dat bij vroegere veranderingen van bestemming het geval reeds bleek te zijn, deed zich ook thans als eerste de vraag naar de benoodigde toiletruimten voor en als tweede eisch — met het oog op de hooge personeelsbezetting van tweede- en zolderverdieping — een flinke breede trap vanaf de eerste naar de tweede verdieping en den zolder.

Voor de toiletruimten op de eerste verdieping werd een deel van de achterkamer — die als eenige herinnering aan mogelijke vroegere grootheid slechts een schilderstukje[2]) boven de deur naar het trappenhuis bevatte, hetwelk uitstekend in de daarvoor gelegen kamer geplaatst kon worden — afgescheiden. De deur op het trapportaal, welke oorspronkelijk toegang gaf tot deze kamer, opent nu naar een portaal, waarop twee deuren, een toegang gevend tot de verkleinde achterkamer en een toegang gevend naar nieuw ingebouwde garderobe- en toiletruimten. Werd aldus op de eerste verdieping alleen een deel van de linker achterkamer een andere bestemming gegeven, zoo geschiedde dit op de tweede verdieping, waar meer personeel werkzaam is, met linker voor- en achterkamer.

Op de zolderverdieping, waar een geheel vrije opzet mogelijk was, werden de toiletruimten boven die van de tweede verdieping geprojecteerd, waardoor alle lucht- en afvoerkanalen en het rookkanaal van de in den kelder geprojecteerde centrale verwarming gevoerd konden worden door de schacht van de schoorsteenen van de linker achterkamers der verschillende verdiepingen.

De hoofdtrap eindigt op de eerste verdieping op een portaal ter breedte van het trappenhuis (± 3,40 m.) en ± 4, 50 m. lang. Ook dit portaal was op den overgang van trap naar portaal afgesloten door een glazen tochtfront. Hierdoor was het afgescheiden van het trappenhuis wat de ruimtewerking niet bepaald ten goede kwam. Daar het geheele gebouw thans centraal verwarmd wordt, was er niet het minste bezwaar dit storende element te verwijderen, waardoor trappenhuis en portalen (van eerste en tweede verdieping) thans weer een harmonisch geheel vormen.

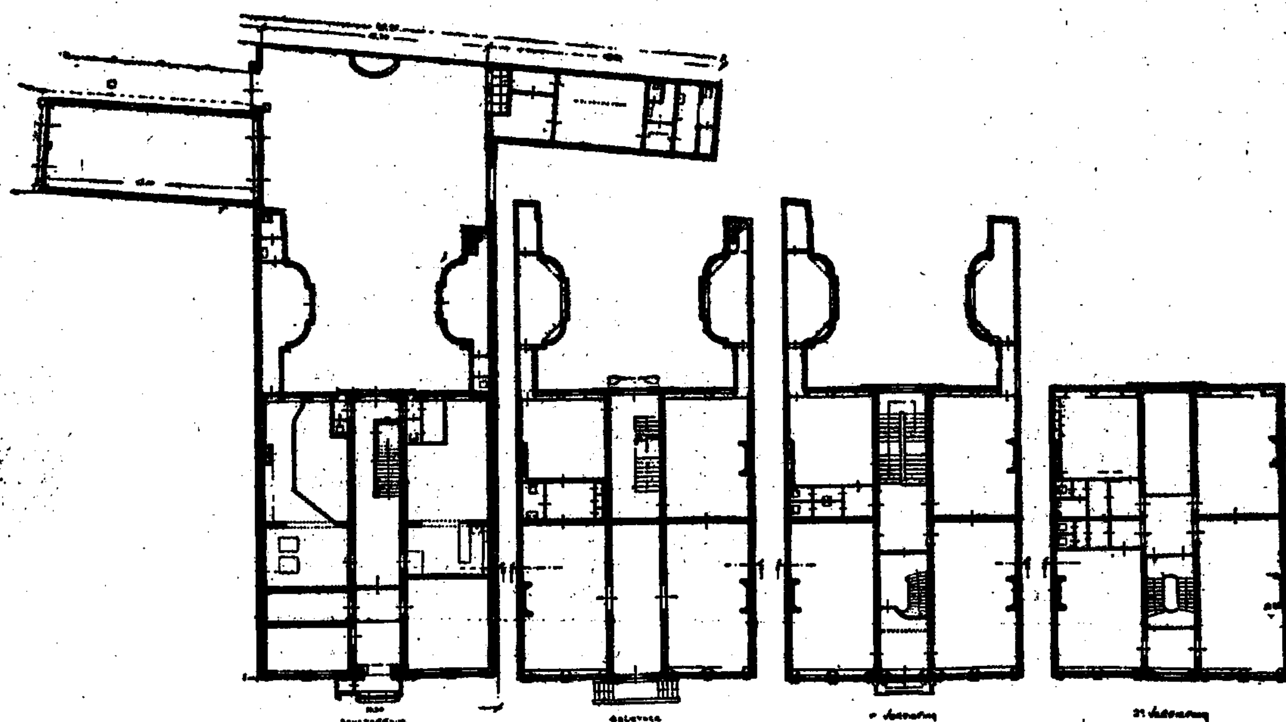
Vanaf het portaal op de eerste verdieping geven twee deuren ter linker, zoowel als ter rechter zijde, toegang tot resp. linker voor- en achterkamer en rechter voor- en achterkamer. Een vijfde deur, midden voor — geflankeerd door ionische pilasters[3]) en door stucwerk bekroond geeft toegang tot een afzonderlijk trappenhuis. Dit, in hoofdzaak bestemd voor de trap naar de tweede en de zolderverdieping, bevat verder den toegang tot een aan de voorzijde boven de vestibule gelegen klein vertrek, een voorkabinet, hetwelk ook met de beide voorkamers in verbinding stond.

In dit nauwelijks verlichte, afzonderlijke trappenhuis voerde een smalle, vrij stijle trap, met de noodige kwartslagen naar de tweede verdieping en van daar via een, van het groote trappenhuis deel uitmakend, portaal naar den zolder.

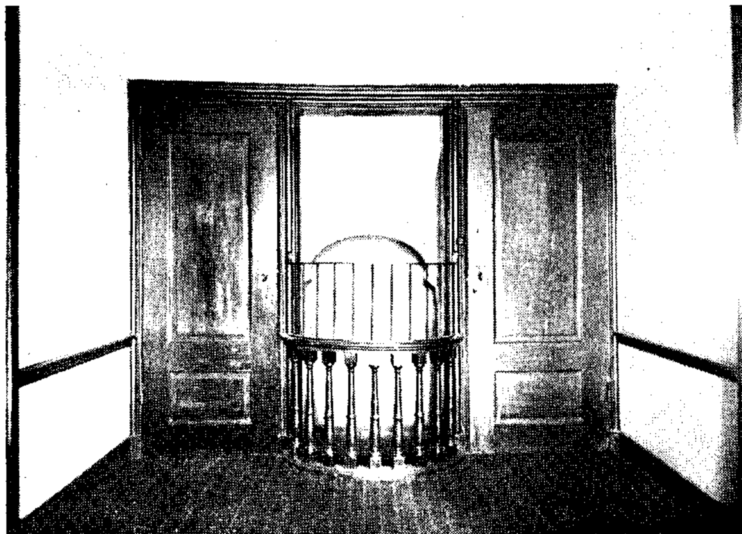
Vooral vanaf dit tweede portaal komt het groote trappenhuis prachtig tot zijn recht. Dit portaal wordt afgesloten door een gesneden grenenhouten en daarom geschilderde balustrade. Hoewel zeer goed passend in het geheel is deze balustrade bij nadere beschouwing toch niet zoo fraai. Het maakt den indruk, dat zij niet speciaal voor dit werk gemaakt is, doch dat, uitgaande van een voorhanden te kort doch goed gesneden fragment, door het handig ter weerszijden aanzetten van stukken een bruikbaar geheel van voldoende lengte verkregen werd (zie op blz. 20 de afb. van het trappenhuis).

Het afzonderlijke trappenhuis met de vrij primitieve trap, die zijn

[1]) Alle doeken, uitgezonderd de groote wandschilderijen van Dalens, werden door den restaurateur van Bohemen gereinigd en opnieuw gevernist. [2]) Rossig-paarsgrijs van toon. [3]) Deze pilasters zijn van hout en gewit.

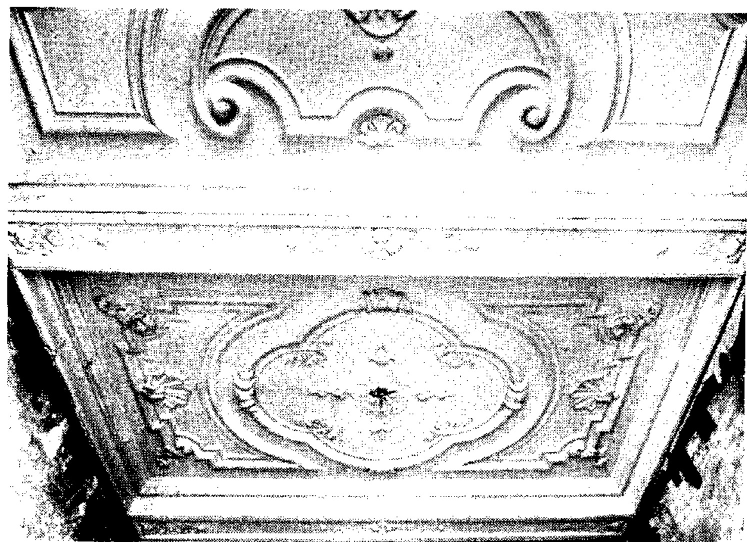
PLATTEGROND VAN SOUSTERRAIN, BELETAGE, EERSTE EN TWEEDE VERDIEPING VAN HET HUIS KORTE VIJVERBERG 3

HET HUIS KORTE VIJVERBERG 3. DE SCHEIDINGSWAND TUSSCHEN DE BEIDE TRAPPENHUIZEN OP DE TWEEDE VERDIEPING VOOR DE RESTAURATIE

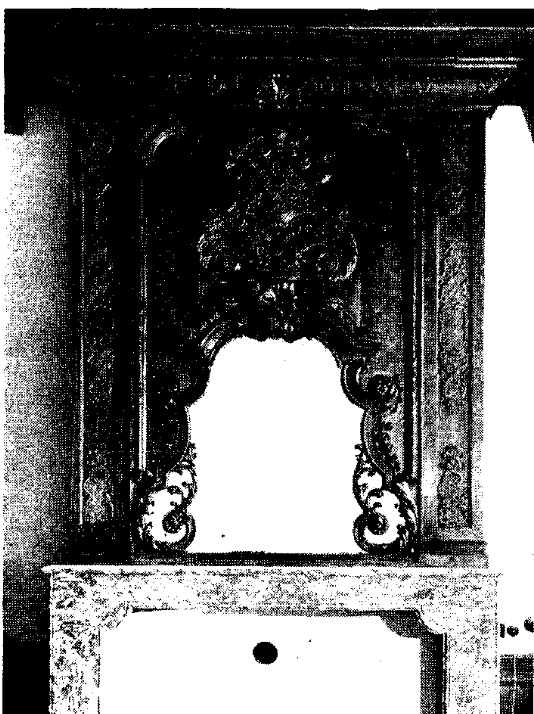
HET HUIS KORTE VIJVERBERG 3. DE SCHEIDINGSWAND TUSSCHEN DE BEIDE TRAPPENHUIZEN OP DE TWEEDE VERDIEPING NA DE RESTAURATIE

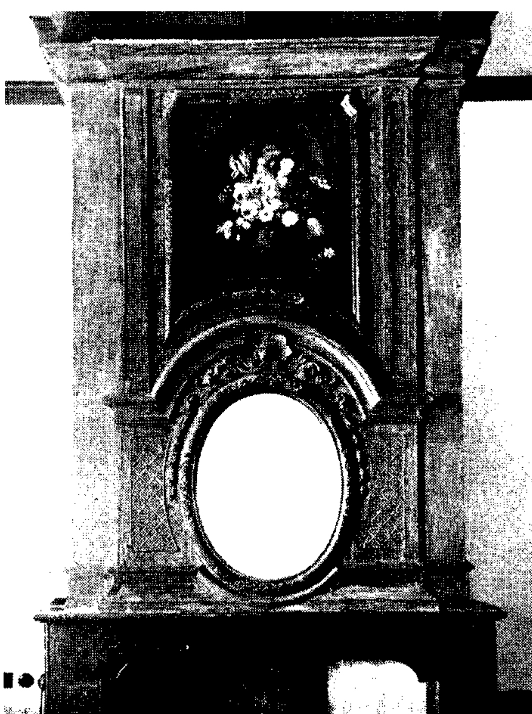
HET HUIS KORTE VIJVERBERG 3. HET PLAFOND VAN HET VERTREK BOVEN DE VESTIBULE, DAT GESLOOPT MOEST WORDEN

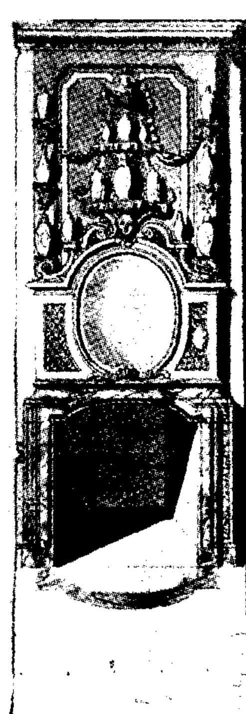
HET HUIS KORTE VIJVERBERG 3. HET KELDERTRAPPENHUIS

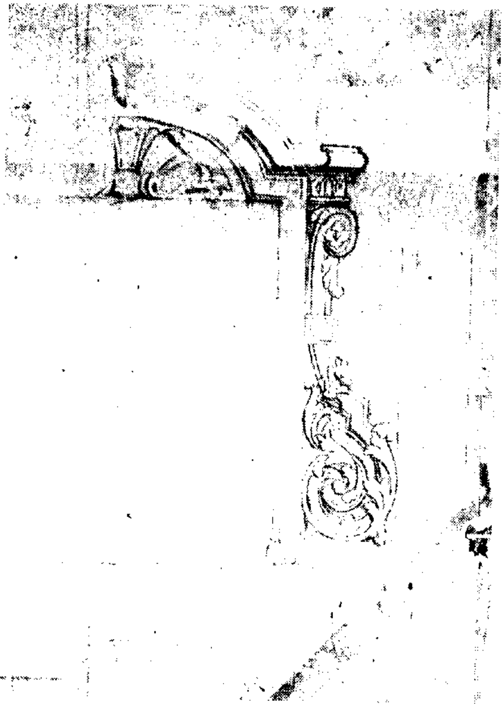
HET HUIS KORTE VIJVERBERG 3. SCHOORSTEENMANTEL IN DE RECHTER VOORKAMER VAN DE EERSTE VERDIEPING

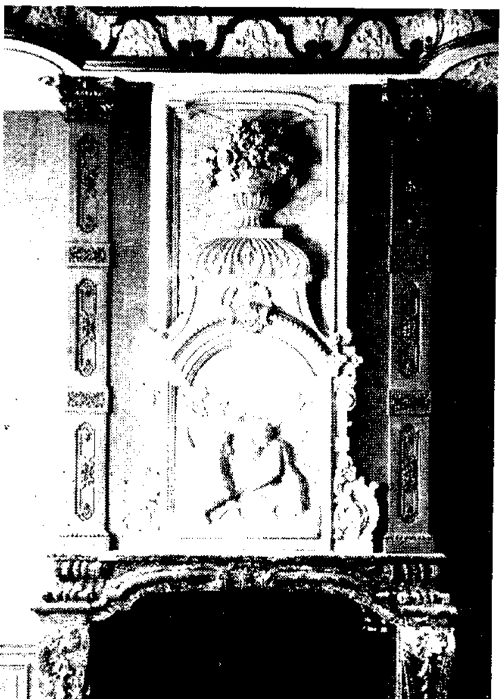
HET HUIS KORTE VIJVERBERG 3. SCHOORSTEENMANTEL IN DE RECHTER ACHTERKAMER VAN DE EERSTE VEPDIEPING

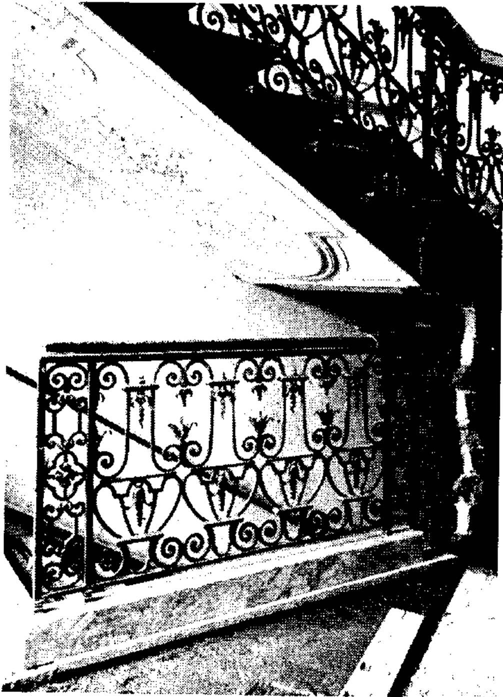
SCHOORSTEENONTWERP VOOR HET HUIS LANGE VIJVERBERG 8

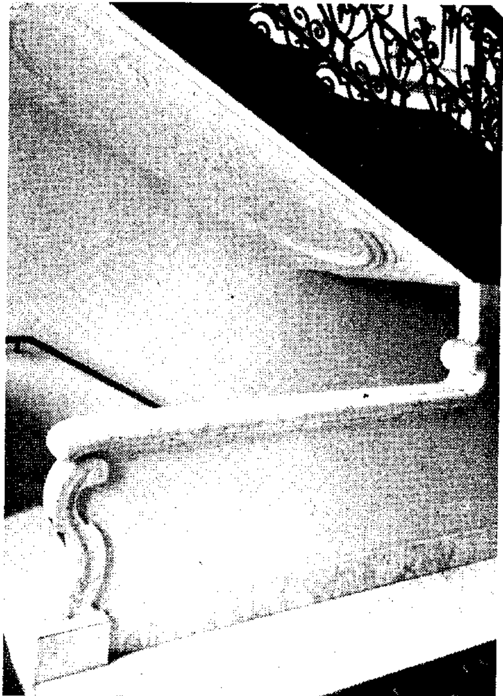
HET HUIS KORTE VIJVERBERG 3.
ONTWERPTEEKENING VOOR DE SCHOORSTEENMANTEL IN DE LINKER VOORKAMER VAN DE BELETAGE

HET HUIS KORTE VIJVERBERG 3.
SCHOORSTEENMANTEL IN DE LINKER VOORKAMER VAN DE BELETAGE

HET HUIS KORTE VIJVERBERG 3.
SCHEIDING VAN TRAPPENHUIS EN KELDERTRAP VOOR DE RESTAURATIE

HET HUIS KORTE VIJVERBERG 3.
SCHEIDING VAN TRAPPENHUIS EN KELDERTRAP NA DE RESTAURATIE

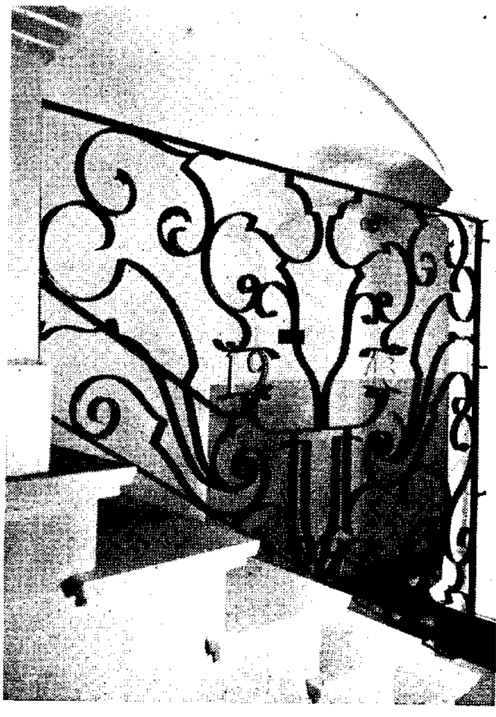
A. SCHOUWMAN WATERTAFEREEL
(FOTO FREQUIN)

HET HUIS KORTE VIJVERBERG 3.
HET TRAPPENHUIS MET TRAP NAAR DE EERSTE VERDIEPING

HET HUIS KORTE VIJVERBERG 3.
HET TRAPPENHUIS NAAR DE TWEEDE EN DERDE VERDIEPING

HET HUIS KORTE VIJVERBERG 3.
SMEEDIJZEREN HEK TUSSCHEN KELDERTRAP EN GANG (FOTOS VAN OJEN)

licht via een halfcirkelvormig gat in den vloer van het portaal op de tweede verdieping vanuit het groote trappenhuis moest ontvangen, toont wel aan van hoe ondergeschikt belang de tweede verdieping en de daarheen voerende trap werd beschouwd. Toch had juist dit primitieve, dit min of meer gewild ondergeschikte, deze voor de 18e eeuw zoo typische scheiding tusschen statie en dienst, architectuur-historisch zijn bekoring. Wilde het gebouw evenwel aan de voor zijn nieuwe bestemming te stellen eischen voldoen, dan moest deze, alleen voor den architectuur-historicus charmante, maar voor modern gebruik totaal onvoldoende oplossing voor een praktischere wijken. Wel kon het principe van het gescheiden trappenhuis gehandhaafd blijven, want ook nu zijn de eigenlijke bureau-ruimten op de tweede- en de zolderverdieping ondergebracht.

Een breede, luie, door een royaal bordes onderbroken, blankeiken trap (zie afb. blz. 20), kwam in de plaats van het ondergeschikte trapje, dat ook, met vurenhouten leuning en boomen en eikenhouten treden, van uitvoering onbelangrijk was.

Op de eerste verdieping bleef de scheiding tusschen de beide trappenhuizen ongewijzigd gehandhaafd. Het daarachter gelegen trappenhuis werd vergroot ten koste van een deel van het daarachter gelegen, genoemde, voor-kabinet. Het Lodewijk XIV plafond in dit vertrek moest helaas geofferd worden (zie afb. hiervan op blz. 19).

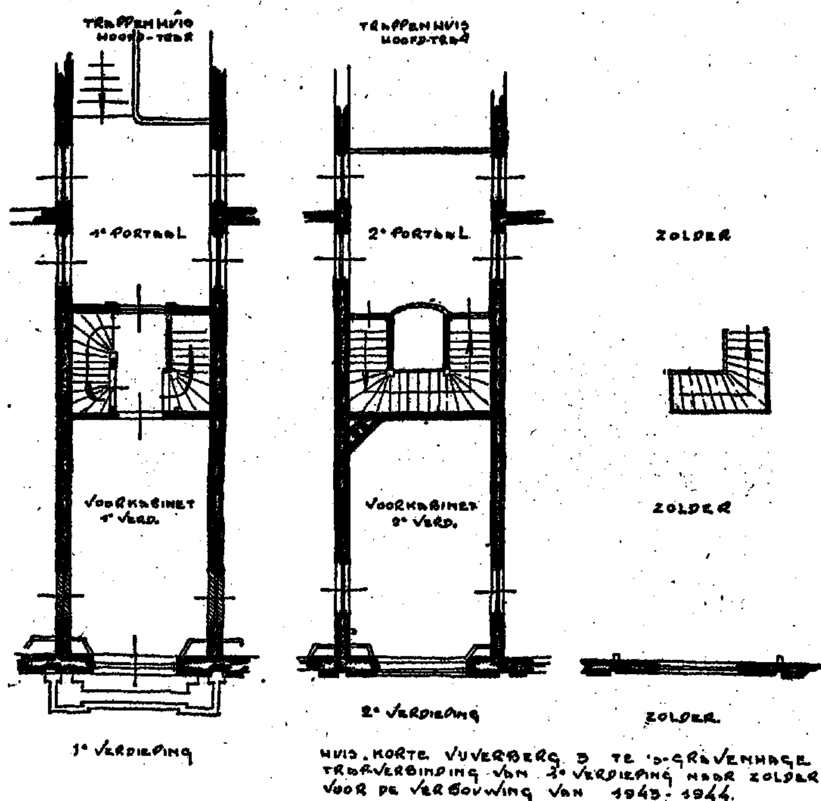
Op de tweede verdieping werd de scheidingswand tusschen de beide trappenhuizen in gewijzigden vorm — welke meer licht via het groote trappenhuis toelaat — voor een deel ± 80 cm naar voren gebracht. Hiermede kwam de eigenaardige lichtkoker — aan de bovenzijde afgesloten door een gebogen plafonnetje met schelpmotief — te vervallen (zie afb. van den toestand voor en na de restauratie op blz. 19).

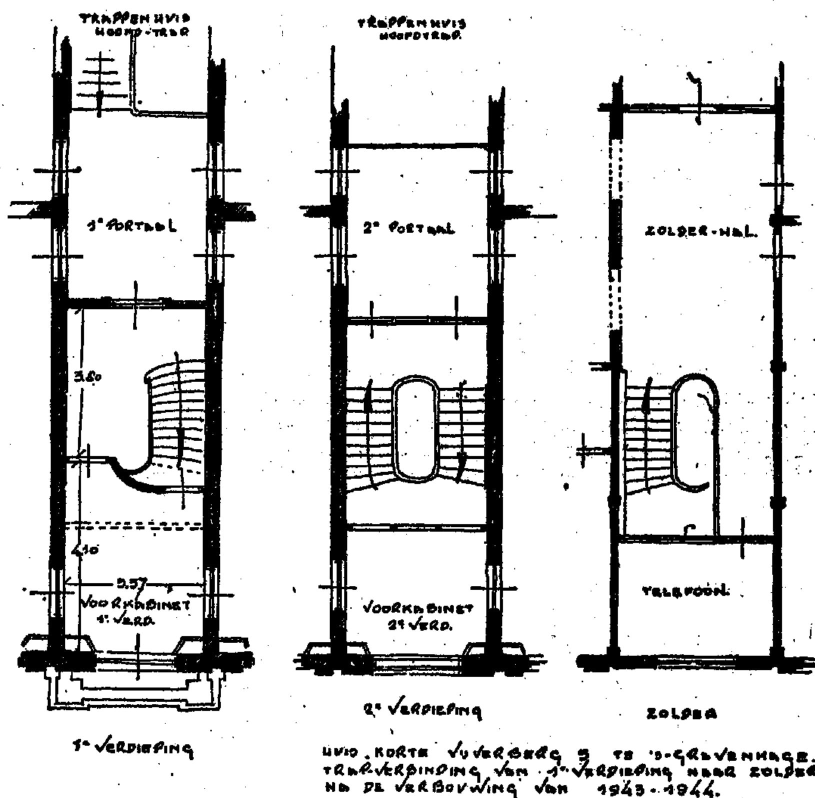
Werd zoo reeds meer licht via het groote trappenhuis verkregen, de groote toevoer komt thans via het op de eerste en tweede verdieping voor het trappenhuis gelegen vertrek, waarvan het door een glazen wand (glas in lood) gescheiden is. In het glas in lood werden behalve het wapen van de Secretarie van Staat [1]) de wapens van de voor de geschiedenis van het huis belangrijkste bewoners, Pauw- en Ruytenburch, Schuylenburch en Kemp Groen van Prinsterer en de Hoop, de Graeff, de Hoche Pied, van Slingelandt en Bentinck tot Nijenhuys, als versieringsmotieven toegepast. Om technische redenen (balklaag) moest het glasfront op ± 1,50 m. boven het eerste bordes door een fries onderbroken worden. Dit fries is onderverdeeld in drie paneelen, welke de woorden „Godsvertrouwen", „Liefde voor Volk en Vaderland" en „Eerbied voor den Arbeid" zullen dragen.

Komen wij thans tot de vertrekken op de eerste en tweede verdieping. Op de eerste verdieping waren de rechter voor- en achterkamer weliswaar door het uitbreken van den scheidingswand tot een groote zaal vereenigd, doch dit was spoedig in den oorspronkelijken toestand teruggebracht.

Beide kamers hebben nog de origineele 17e eeuwsche plafonds met moer- en kinderbinten. Hoewel verder alles, lambri's, deuromlijstingen

[1]) Op 18 Juli 1944 werd het pand door de „Secretarie van Staat der Nationaal Socialistische Beweging der Nederlanden" betrokken.

en schoorsteenen, in deze kamers op de 18e eeuwsche verbouwing terugwijst, is men er toen toch niet toe overgegaan — zooals bij de plafonds van de vertrekken op de beletage — het systeem van moer- en kinderbinten door het eronder aanbrengen van de, toenmaals moderne, stuc-plafonds, aan het oog te onttrekken.

Bij de schoorsteenen bestaat een opvallend verschil tusschen de simpele, gladde, marmeren onderbouw en het rijke steekwerk van den bovenbouw (zie afb. blz. 20).

Boven de deur, welke voorkamer en trapportaal verbindt, bevindt zich een schilderstuk, waarop, in geschilderde ovale omlijsting, een zwaan, met daaronder het woord „Candide". Uit een foto, aanwezig in de verzameling van het Rijks Bureau voor de Monumentenzorg, bleek dat boven de deur van de voorkamer naar het meer genoemde voorkabinet, het tegenstuk van deze schilderij behoorde, voorstellende een adelaar met op den borst een gekroonde L en als onderschrift het woord „Cordate". Beide schilderingen zullen tijdens de bewoning van de familie van Slingelandt aangebracht zijn. „Candide et Cordate" is de wapenspreuk der van Slingelandt's. Bij een vroegere verbouwing was deze deur evenwel verwijderd en de schildering verdwenen. Thans is ook hier de oude toestand weer hersteld en aan de hand van de foto en het aanwezige schilderij met zwaan, een nieuwe schilderij met adelaar voor de plaats van het verdwenen stuk gemaakt.

Boven de deur van de achterkamer naar de gang bevindt zich wel het beste stuk in het gebouw aanwezig, nl. een bloemstuk vervaardigd door den Antwerpenaar Caspar Verbruggen (1664—1730), die van 1706 tot 1723 in den Haag werkzaam was.

Het schoorsteen-stukje in deze kamer was niet meer aanwezig, in de plaats hiervan een verkleurd stuk behang. Een nieuw stukje werd hiervoor vervaardigd.

De linker voorkamer heeft eveneens een plafond van eiken moer- en kinderbinten. Dit was door een bespanning van geschilderd linnen aan het oog onttrokken. Bij de verwijdering hiervan bleek het wagenschot (oud dun gezaagd eikenhout) bij vroegere aanleg van leidingen dusdanig beschadigd, dat thans aan herstel niet te denken viel. De balken werden van alle vuil en verf ontdaan. De tusschenvelden werden met steengaas bespannen en gestucadoord.

Van dit vertek, dat geen lambri heeft, moet de schoorsteen, hoewel iets minder rijk dan die in de kamers ter rechter zijde, met dezelfde bemerking vermeld worden.

Volgens een foto in de verzameling van het Rijks Bureau voor de Monumentenzorg was er oorspronkelijk een deur tusschen voor en achterkamer. Thans was deze vervangen door een stel harmonicadeuren, waardoor ook deze beide vertrekken vrijwel tot in één ruimte te veranderen waren. Van de oorspronkelijke eiken deur, noch van het schilderstuk erboven, zoomin als van de verbindingsdeur van deze voorkamer naar het voorkabinet was meer eenig spoor te vinden. Wel was het schoorsteenstukje en het doek boven de deur naar de gang aanwezig. De oude toestand werd hier zooveel mogelijk hersteld en boven de nieuw aangebrachte deur naar het voor-kabinet het schilderstukje geplaatst, dat zich in de achterkamer boven de deur naar de gang bevond. Wij zagen reeds, dat dit door de wijziging, welke de achterkamer ondergaan heeft (het afscheiden van een deel dier kamer voor garderobe- en toiletruimten), daar niet meer tot zijn recht kwam.

In de beide vleugelvertrekken moeten de schoorsteenen genoemd worden.

Merkwaardig is, dat van alle vertrekken op deze verdieping bij de verbouwing van ± 1725 alleen bij het voorkabinet een stuc-plafond (thans gesloopt) onder het bestaande 17e eeuwsche balken-plafond werd aangebracht.

Het houtwerk van de kamers op deze verdieping, alles eikenhout, werd van alle verf ontdaan en blank in de was gezet. Terecht zal men opmerken dat het in de 18e eeuw gebruikelijk was het houtwerk te schilderen, waarbij de kleuren groen met goud en ivoor met goud een bepaalde voorkeur genoten. Doch ook hier was door het herhaaldelijk overschilderen de teekening van het steekwerk en de strakke lijn van de profielen veelal verloren gegaan, zoodat ook, al zou men weer tot schilderen willen overgaan, een grondige verwijdering van de oude verflagen gewenscht bleef, hetgeen dan nu reeds geschied is.

Ook de deuren van vestibule en trappenhuis ondergingen een zelfde behandeling. Deze prachtige eiken deuren waren nota bene als laatste schildersbewerking „ge-eikenhout".

Op de tweede verdieping werden eenige van later dateerende scheidingswandjes en de in den aanvang genoemde toiletten in de rechter achterkamer, verwijderd. In de plaats hiervan werd, zooals reeds uiteengezet, van linker voor- en achterkamer een deel afgenomen en werden hier garderobe- en toiletruimten met de noodige voorportalen ingebouwd.

De fraaie schoorsteenmantel in de linker achterkamer — die door de reeds genoemde ingrijpende wijziging, die in de verhoudingen van deze kamer plaats had gevonden, niet meer tot zijn recht kwam — werd overgeplaatst naar de rechter voorkamer, waar geen schoorsteenmantel was of niet meer was.

Het zijn alleen de schoorsteenmantels op deze verdieping, waaraan een extra woord gewijd moet worden [1]). Zij zijn veel soberder dan de reeds genoemde op de eerste verdieping, waar vooral die in de rechtervoorkamer zich onderscheidt door de zwierige lijn van het steekwerk.

In hun eenvoud echter zijn zij zeer goed van verhouding. Een opmerkelijk verschil tusschen de saaie, droge oplossing van de vuuromlijsting en de bekleeding van de boezem valt ook hier te noemen (zie afb. blz. 19).

De schoorsteenmantel in de rechter achterkamer vertoont overeenkomst met het voor het huis Lange Vijverberg 8 gemaakte schoorsteenontwerp, hetwelk Ozinga in een artikel „Het Huis Schuylenburch te den Haag" (Elsevier November 1934) publiceerde, terwijl die van de linker voorkamer herinnert aan de, eveneens aan Marot toe te schrijven, schoorsteen in de eetzaal van het huis „de Voorst".

Op de zolderverdieping werden, met behoud van de bestaande spantconstructie, de noodige moderne kantoorruimten gemaakt. Een ruime hal vormt hier de overgang van trappenhuis naar werklokalen.

Het systeem van den sparrenkap, waarbij men vanaf den zolder tegen den onderkant van de pannen aanzag, werd vervangen door dat van de beschoten-gordingenkap. Het geheel werd met nieuwe pannen belegd.

Een forsche vlaggenstok werd op het dak opgesteld.

Als laatste, doch misschien wel aardigste ruimte moet hier het kelder-trappenhuis genoemd worden.

Oorspronkelijk voerde een eenvoudige eiken trap, tusschen twee kale witte muren ons vanuit het barokke trappenhuis naar den kelder. Bij de onderste trede werd de kelderruimte evenwel door een deur aan het gezicht onttrokken. De scheiding tusschen het groote trappenhuis en deze keldertrap werd gevormd voor een ijzeren hek van dezelfde makelij en met een even miezerige dekleuning als die van de groote trap.

De kelderruimten zelf bieden weinig moois. Slechts het gedeelte onder vestibule en trappenhuis behield zijn 17e eeuwsche gewelfconstructie. Alle overige ruimten werden in vroeger jaren volledig uitgebroken en gewijzigd, zoodat hier geen spoor meer aan vroeger tijden of oorspronkelijke bestemming herinnert. Thans zijn deze ruimten bestemd voor archief, centrale verwarmingskelder [2]), toiletten, cantine, enz.

Daar aan den achteringang, via de Doelenstraat, hof en tuin, bij het tegenwoordige gebruik van het gebouw, een zekere waarde werd gehecht, werd besloten ook den toegang langs dezen weg een zekere bekoring te geven en in het gebouw zelf den opgang naar het barokke trappenhuis in een, deze ruimte waardig kleed te steken. Hiertoe werd de houten trap — beklemd tusschen muren en afgesloten door een deur — vervangen door een wit-marmeren (zie afb. blz. 20). De wand die de trapruimte van de ernaast gelegen gang — welke naar den tuin voert — scheidt, werd uitgebroken en in de plaats daarvan een wit-marmeren kolom op zwart-marmeren voet gesteld. De hierdoor ontstane opening welke een blik gunt vanaf de trap in gang en portaal en omgekeerd, werd begrensd door een, ruim doorkijk latend, smeedijzeren hek (zie afb. blz. 20).

Op den overgang van de marmeren keldertrap naar het barokke trappenhuis met zijn eveneens wit-marmeren vloer, werd een lage borstwering — met breede geprofileerde, wit-marmeren dekband en aan de voorzijde beëindigd door een gebeeldhouwd wit-marmeren sluitstuk — gesteld in de plaats van het bestaande ijzeren hek. Zoo vindt thans de marmeren vloer van het trappenhuis zijn voortzetting in de keldertrap en vandaar in de kelderhal, waarvan de vloer belegd werd met wit- en zwart-marmeren tegels. Deze tegels geven tesamen met de oude kruisgewelven en de oude gebroken-witte tegels, waarmede de wanden werden bezet, deze kleine kelderhal — welke door het optrekken van een wandje van de lang gerekte ruimte onder vestibule en trappenhuis werd afgescheiden — een 17e eeuwsch karakter.

Een volkomen gaaf, laat 17e eeuwsch fonteintje, wat in een van de kelderruimten met krammen tegen de muur bevestigd was, kon in deze hal, bij den ingang, goed belicht, in een speciaal ervoor gemaakte nis een waardige opstelling vinden.

Moge ik, die als architect van de thans beëindigde restauratie en verbouwing voor het hier beschreven pand een meer dan gewone belangstelling koester, eindigen met den wensch uit te spreken, dat „Het Huis Korte Vijverberg 3" voor oorlogsgeweld gespaard blijve en bewoning en onderhoud in lengte van dagen getuigen van de noodige zorg en toewijding voor dit voor den Haag zoo unieke gebouw.

[1]) Inplaats van schoorsteenstukken ook hier behang. De thans geplaatste schoorsteenstukken zijn alle nieuw.

[2]) Voor de centrale-verwarmingsinstallatie werd de beschikking verkregen over ketels en radiatoren van een, op last van de Duitsche Weermacht, gesloopte school. Verder bracht ook hier vooral wat betreft de gebruikte plaatradiatoren, de sloop van het Boorhuis uitkomst.

DR E. C. G. BRUNNER

De samenhang tusschen de bevolkingen van Nederland en het Duitsche Rijk

Terwijl op geografisch gebied de Nederlandsche gewesten met het Duitsche Rijk als onderdeelen van de Midden-Europeesche ruimte een eenheid vormen, heeft zich in den loop der eeuwen ten opzichte van de rassische samenstelling der bevolking van de beide landen een samenhang ontwikkeld, welke nog versterkt werd door de wisselwerking, die op kultureel terrein plaats vond. Het gevolg is geweest, dat de zelfbewuste kracht van het Nederlandsche volk niet beperkt is gebleven tot het gebied van de delta van Maas, Rijn en Schelde, maar zich oostwaarts vertoont tot in het dal van den Weichsel en zuidwaarts tot in de plaatsen aan den Main en Middelrijn. Het is een wisselwerking geweest, die zich ook op technisch en wetenschappelijk gebied heeft laten gelden. Wanneer men den ontwikkelingsgang van deze samenwerking nagaat, dan kan men daarbij twee factoren onderscheiden, die van invloed zijn geweest: de kolonisatie en de vestiging van kleine groepen of individuën. Verschillende beweegredenen hebben daarbij haar invloed uitgeoefend, welke deels van sociaal-economischen, deels van politiek-godsdienstigen aard waren.

In den Groot-Germaanschen tijd (800 vóór onze tijdrekening tot 900 van onze jaartelling) vonden er herhaaldelijk bewegingen plaats van Germaansche groepen uit N.W.-Duitschland naar de Nederrijnsche ruimte. De oudste sporen van dezen trek kan men terugvoeren tot in de 8e eeuw vóór onze tijdrekening. Na dien tijd hebben evenwel nog herhaaldelijk verschuivingen van volksgroepen plaats gevonden, waarvan als een der meest bekende die der Bataven uit het gebied van den Main genoemd moet worden. Toen het in de 3e en 4e eeuw van onze tijdrekening tot de vorming van stammen kwam, hebben verschillende volksgroepen zich opgelost in het stamverband der Franken, terwijl uit de gebieden van Wezer en Eems de Saksen in het Oosten en midden van ons land zijn binnengedrongen, waardoor er zich een nauwere samenhang kon ontwikkelen tusschen het oosten van ons land en het noordwesten van Duitschland. Een belangrijke rol is evenwel door de Friezen gespeeld.

De toenmalige toestand van den bodem stelde slechts een betrekkelijk klein oppervlak ter beschikking voor de uitoefening van den landbouw en de veeteelt, zoodat de bewoners reeds vroeg genoodzaakt waren om door middel van de visscherij en den handel een bron van levensonderhoud te verwerven. Vooral de bewoners van Friesland verkeerden in deze omstandigheden. Reeds in de 8e eeuw treft men hen aan op de markten van St Denis (bij Parijs) en York, terwijl in de 9e eeuw Friesche kooplieden optraden in Zuid-Zweden, Holstein en het Rijngebied. Nederzettingen van Friesche kooplieden zijn er ontstaan te Worms, Mainz enz., terwijl er een kolonie van Friesche boeren ontstond in St Gereon te Keulen. Door deze vestiging hebben zij krachtig meegewerkt aan de versterking van het Germaansche element in het Rijngebied, dat in sterke mate de gevolgen had ondervonden van de eeuwenlange bezetting door de Romeinen. Zeer bedreven in de weefkunst hebben zij bijgedragen tot de verbetering van de weefindustrie. Men kan aannemen, dat Mainz het ontstaan van de lakennijverheid aan hen te danken heeft gehad.

In de ontwikkelingsgeschiedenis van de Germaansche kultuur speelt de zgn. oostkolonisatie een voorname rol, waarbij ook de Nederlandsche gewesten, die sedert 925 een deel vormden van het Duitsche Rijk, naar voren zijn getreden. Het Duitsche Rijk, dat oorspronkelijk de Elbe tot oostgrens had, werd in de 10e eeuw door Otto den Groote in oostelijke richting uitgebreid, waarbij het gelukte om het gebied tusschen Elbe en Oder te onderwerpen, dat door Slavische stammen bewoond werd. Zijn politiek werd door verschillende vorsten in de 11e en 12e eeuw voortgezet. Daarnaast kreeg men een streven van wereldlijke en geestelijke vorsten om het welvaartspeil van hun landen te vergrooten door woeste gronden in kultuur te laten brengen. In beide gevallen heeft men daarbij gebruik gemaakt van de hulp van kolonisten, hetgeen geleid heeft tot de zgn. oostkolonie. De vorsten hebben daarbij het voordeel gehad, dat er in de Nederlandsche gewesten in het begin der 12de eeuw een groote behoefte was aan land door de overstroomingen, die de bebouwbare ruimte aanmerkelijk hadden ingekrompen.

In de jaren 1101, 1105, 1109 en 1112 hadden zware overstroomingen ons land geteisterd en velen zagen zich daardoor genoodzaakt te emigreeren. Sommigen trokken naar Pembrokeshire in Engeland, anderen gaven gehoor aan den roepstem van den aartsbisschop van Bremen om zich in de moerassige streken van den Beneden Wezer te vestigen en van den abt van Neumunster om de moerassige binnengedeelten van de marschgronden in het Elbegebied in gebruik te nemen. De Hollander toonde hier zijn bekwaamheid om moerasgebieden droog te leggen. Soortgelijke omstandigheden hebben medegewerkt aan de ontginning van de moerassen bij de Helma in de Goldne Aue, waarbij de Hollanders den grond kregen van de Cisterciënser Orde. Als herinnering aan de vestiging van Nederlanders in Holstein heeft men nog den bouw van de boerenhoeve. Zoo vindt men in de randgebieden van den Wilster marsch in Holstein de Saksische boerenhoeve, maar in het binnengedeelte, dat bevolkt werd door Friezen, het Friesche „barghus".

Soortgelijke redenen hebben de vestiging bewerkt van de Hollanders in de gebieden langs de Oostzee, waar zij land kregen in de gebieden, welke op de Slaven veroverd werden. Bij de stichting van steden als Lubeck hebben de Hollandsche kolonisten een rol gespeeld. Ook hierbij heeft de Cisterciënser Orde zijn invloed laten gelden. Deze monniksorde, die nauw verbonden was met de Nederlandsche gewesten, heeft zich voornamelijk bediend van Friesche kolonisten en nu nog herinnert de baksteenbouw van verschillende kerken en kloosterruïnes aan den Nederlandschen bodem.

Naast deze massale vestiging, waarvan men den juisten omvang evenwel niet weet, is nog de individueele nederzetting van beteekenis geweest. De ontwikkeling van het handelsverkeer, dat in de 12e en 13e eeuw voornamelijk van de IJssel- en Rijnsteden uitging en verder van Groningen, bracht mede, dat kooplieden er toe overgingen om hun woonplaats te vestigen in de steden aan de Oostzee en in Midden-Duitschland. Nederzettingen van Nederlandsche kooplieden trof men aan in Riga, Reval enz., terwijl men in Midden-Duitschland in de 14e eeuw een nederzetting van Nederlandsche kooplieden aantrof te Erfurt.

In het midden van de 14e eeuw ontstonden er allerlei veranderingen in de leefwijze der bevolking van de Nederlandsche gewesten, welke een eind gemaakt hebben aan de massale emigratie. De ontwikkeling van handel, industrie en vrachtvaart gaven aan de bewoners van steden en dorpen ruimschoots gelegenheid om in het land een middel van bestaan te vinden. In geval van werkloosheid ging men naar Vlaanderen of Engeland, waar men werk kon vinden in het textielbedrijf of zijn brood kon verdienen in de bewerking van edele metalen. De individueele trek van kooplieden hield evenwel aan. In de 15e eeuw kan men in Danzig en andere Oostzeesteden wijzen op de vestiging van Nederlandsche kooplieden, die hier hun bedrijf gemakkelijker konden uitoefenen dan in Holland, daar zij als bewoner van de stad niet getroffen werden door de uitzonderingsbepalingen, welke nog steeds het handel drijven van vreemdelingen aan banden legden.

Hoewel men in de 16e eeuw teekenen bespeuren kan van overbevolking, heeft dit niet tot een massale emigratie geleid. Ook nu weer gaf de toenemende ontwikkeling van het scheepvaartbedrijf in de verschillende landen in verband met het vinden van de zeewegen naar Amerika en Indië gelegenheid om in Portugeeschen dienst naar Indië te varen. Sommigen hebben zich in Mexico en Cuba gevestigd, waar zij werkzaam waren bij den mijnbouw. De ontwikkeling van den handel tusschen Holland en het Duitsche Rijk bracht evenwel een versterkte uitwisseling van de bewoners der betrokken gebieden. Het waren nu niét meer alleen de Hollanders, die naar Duitschland trokken om zich daar metterwoon te vestigen, maar ook Duitsche kooplieden gingen hier wonen. Terwijl men in de 12e eeuw kon wijzen op een vestiging van Hamburgsche kooplieden in Utrecht en in de 14e eeuw te Amsterdam en Hoorn, trof men in de 16e eeuw vele Duitsche kooplieden uit verschillende steden aan in de Nederlandsche gewesten. Volgens een mededeeling uit dien tijd zouden in de 16e eeuw ca. 600 kooplieden uit Bremen in de Nederlandsche gewesten woonachtig geweest zijn, waarbij men een groot aantal te Amsterdam aantreft. Hier hadden zij een apart gebouw. Verder waren er Duitsche kooplieden woonachtig te Kampen, Nijmegen enz.

Onder invloed van de geloofsvervolgingen, welke in de eerste helft van de 16e eeuw tijdens de regeering van Karel V een aanvang namen, zijn velen naar het Oostzeegebied gevlucht. Over het geheel was

men hier niet bijzonder gesteld op de komst van deze personen, daar men er een versterking van het revolutionnaire element van vreesde. Redenen van economischen aard zullen evenwel ook een woord gesproken hebben, daar de komst van vreemde handwerkslieden en kleine kooplieden de bestaansmogelijkheden van de eigen bevolking verzwaarde. Eigenaardig is daarbij echter de houding van sommige kerkvorsten geweest. Terwijl de bisschop van Ermeland strenge verbodsbepalingen uitvaardigde tegen de vestiging van wederdoopers in zijn diocees, stond de bisschop van Leslau toe, dat zij in Schottenhof bij Danzig gingen wonen, waar zij een of ander handwerk konden uitoefenen. Een grooten omvang heeft de massale vlucht genomen, toen men zekerheid gekregen had, dat de hertog van Alva op komst was. Hoewel er daarbij velen zijn geweest, die zich slechts tijdelijk in een of andere Duitsche stad gevestigd hebben, waren er ook verscheidene personen, die zich blijvend in Duitschland gevestigd hebben. Hierbij kan men o. a. wijzen op kooplieden, die hun zaken overgebracht hebben naar Danzig, Hamburg, Frankfort, Keulen enz. en daarnaast op handwerkslieden, die zich nedergezet hebben in Hanau, Frankental enz. Over Hamburg zijn vele vluchtelingen naar Brandenburg getrokken, waar zij te Zilenzig, Krossen enz. de textielnijverheid gebracht hebben. Ook in Pommeren hebben zich vele Nederlandsche wevers gevestigd. Voor het laatst kan men van een massalen trek naar Duitschland spreken in het begin der 17e eeuw, toen Doopsgezinden en Remonstranten zich gevestigd hebben in Frederiksstad en Glücksburg in Holstein. De sporen van de vestiging van Nederlanders in verschillende Duitsche steden zijn nog zichtbaar in het voorkomen van de woonhuizen. In economisch opzicht zal de vestiging van deze Nederlanders een versterking van het handelsverkeer tusschen de Nederlanden en het Duitsche Rijk ten gevolge gehad moeten hebben.

In de tweede helft der 17e eeuw kreeg men wel is waar weer te doen met een massalen trek van Nederlanders naar Brandenburg en Pruisen, maar deze was niet een gevolg van geloofsvervolging, maar moet op rekening gezet worden van het streven der Brandenburgsche vorsten om woeste gebieden in kultuur te brengen en met behulp van vreemdelingen het land, dat door den Dertigjarigen oorlog zwaar geleden had, tot bloei te brengen. Tal van steden en dorpen waren ontvolkt en uitgestrekte gebieden, die vroeger door den landbouw van beteekenis waren geweest, waren in woestenijen veranderd. Een voorname rol is bij deze kolonisatiepolitiek gespeeld door Frederik Willem I (den Grooten Keurvorst) en Frederik den Groote. Bijgestaan door zijn gemalin Louise Henriette, de dochter van stadhouder Frederik Hendrik, wist de Groote Keurvorst verschillende Nederlandsche boeren te bewegen zich in Brandenburg te vestigen, waar zij zich gingen bezighouden met landbouw, veeteelt en groenteteelt. In de Kurmark, het gebied tusschen Oder, Havel en Spree, hebben zich toen tal van Nederlandsche boeren gevestigd. Het woord „Holländerei" kreeg de beteekenis van een hoeve, waar de zuivelbereiding de hoofdbron van bestaan was. Onder leiding van den baljuw Johan Wijngaard werd er in Noord-Holland een boerencompagnie gevormd, die met den Grooten Keurvorst een contract sloot, waarbij haar onder bepaalde voorwaarden gronden gegeven werden ter vestiging (o. a. in de omgeving van Friedeberg in de Neumark). Behalve Noord-Hollanders trokken ook boeren uit Zuid-Holland en Friesland naar Brandenburg, waar zij zich gevestigd hebben in Zehdenik, Liebenwalde, Fehrbellin, Tangermünde enz. Het werk van den Grooten Keurvorst is voortgezet door koning Frederik Willem I. Onder diens bestuur werden Hollanders naar Brandenburg geroepen om onderricht te geven in de zuivelbereiding te Königshorst. Met kracht werd in het midden der 18e eeuw de kolonisatie aangepakt door Frederik den Groote. Onder dezen koning werden uitgestrekte moerasgebieden door Hollanders drooggelegd en met Hollandsche boeren bevolkt. Niet alleen in Brandenburg hebben zich in den loop der 17e en 18e eeuw tal van Nederlandsche boeren gevestigd, maar ook in het gebied van den Beneden Weichsel. Hier waren het voornamelijk Doopsgezinden, die het boerenbedrijf uitoefenden en wier afstammelingen nu nog met trots op hun Nederlandsche afstamming wijzen.

Terwijl de Nederlander door dezen massalen trek een belangrijk aandeel heeft gehad in den opbouw en samenstelling van het Brandenburg-Pruisische volk, zoo is door hem ook een belangrijke invloed uitgeoefend op de ontwikkeling van de kultuur. Verschillende Nederlandsche beeldhouwers, schilders en architecten hebben in den dienst van de Brandenburgsche vorsten gearbeid, terwijl Nederlandsche ingenieurs de vestingwerken van Spandau, Küstrin enz. hebben aangelegd.

Tot dusver is alleen gesproken van de inwerking, die het Nederlandsche volk op de Duitschers heeft gehad, maar van groote beteekenis is ook geweest de invloed, dien de Duitscher heeft gehad op de ontwikkeling van het economische en kultureele leven van Nederland. Verschillende Duitsche geleerden hebben in de 17e en 18e eeuw gewerkt aan Nederlandsche universiteiten en verschillende Duitsche handwerkslieden hebben bijgedragen tot de ontwikkeling van het bedrijfsleven. Zoo werd in de 16e eeuw door een Neudecker glasbewerker hier de kunst gebracht om blauwgekleurd glas te vervaardigen, terwijl de eerste pelmolen in de Zaanstreek door een Duitscher in de 17e eeuw opgericht werd. De Oost-Indische Compagnie had tal van Duitschers in dienst, waarvan velen groote verdiensten hebben gehad op wetenschappelijk gebied.

In de ontwikkelingsgeschiedenis van de beïnvloeding van het Nederlandsche volk door de Duitschers hebben ook andere factoren een rol gespeeld. De mogelijkheid om in de Republiek der Vereenigde Nederlanden een behoorlijk middel van bestaan te vinden, heeft vele Duitschers in de 17e eeuw er toe gebracht om zich hier te vestigen. Verschillende Nederlandsche patricische families stammen van deze Duitsche immigranten af. Een tweede factor vormt de dienstneming van den Duitscher in het Nederlandsche leger in de 17e en 18e eeuw. Velen zijn na het volbrengen van den diensttijd hier gebleven en hebben hier een gezin gevormd. Een derde factor is de zgn. „Hollandgang", die in de 18e en 19e eeuw een grooten omvang had. Uit Westfalen trokken in den zomer velen naar de Nederlandsche gewesten om daar arbeid te verrichten bij den landbouw, het turfgraven, het steenbakken en in het banketbedrijf te Amsterdam. Anderen trokken als marskramers naar Holland om daar de linnen en wollen stoffen uit hun land te verkoopen. Hoewel men eigenlijk te doen had met een seizoenarbeid, zijn toch ook velen in Nederland blijven wonen. Het gevolg is geweest, dat het Nederlandsche volk een sterken Duitschen inslag gekregen heeft, welke nu nog te bespeuren is in den klank der familienamen.

Wanneer men alles samenvat, dan is het duidelijk, dat men bij de bewoners van Nederland en het Duitsche Rijk niet alleen te maken heeft met een samenhang, welke gebaseerd is op de zgn. rassische afstamming uit het grijs verleden, maar dat men te doen heeft met een verwantschap, welke van recenten datum is. Economisch en kultureel is er voortdurend een wisselwerking geweest, welke voor beide volken van groot voordeel was. Met geen enkel ander volk in het Europeesche vasteland bestaan er voor het Nederlandsche volk dergelijke nauwe banden van verwantschap als met het Duitsche volk.

KLEIN VERS

Weer zal het zomer zijn in elken hof,
weer herfst, weer zal het wintervuur hier branden,
en zwaarder zullen wegen deze handen
om eens als stof te keeren tot het stof.

Maar hoe vermag de dood het hart te breken
dat met den hartslag slaat der eeuwigheid,
dat, eenzaam, grooter eenzaamheid verbeidt
en, zwijgend, met de stilte leerde spreken?

JACQUES IDSERDA
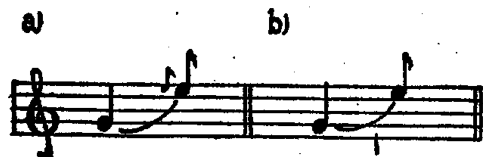
FRANK DELBOY

Eenige beschouwingen over het Portamento

De terminologie der toegepaste muziekaesthetica kent een aantal begrippen, welke veelvuldig verkeerd worden gebruikt en één hiervan is het portamento. Waar reeds op het speciale terrein van het portamento, het gebied der zangkunst, door over- en onderschatting verwarringen zijn ontstaan, is het zonder meer duidelijk, dat op ander muzikaal gebied hieromtrent onklare begrippen en meeningsverschillen heerschen

Het portamento vindt zijn oorsprong in de zangkunst en gaat hand in hand met de ontwikkeling van den zangstijl. Aanteekeningen betreffende zangscholen uit de beide vorige eeuwen doen blijken, dat de oude meesters bij het laten studeeren van oefeningen over enkele gedragen tonen voornamelijk het „messa di voce" (aanzwellen van den toon) en het portamento (sleepen van den toon) benutten. Enkele scholen beschouwden het „messa di voce" als hèt middel bij uitstek voor de stemvorming, weer andere daarentegen gaven de voorkeur aan het portamento. Zoo schijnt ook de beroemde Italiaansche zangleeraar Mancini (1716—1800), die sedert 1760 als leeraar van de keizerlijke princessen in Weenen leefde en van wiens hand ook het belangrijke werk „Pensieri a riflessioni pratiche sopra il canto figurato" stamt, aan het portamento grooter beteekenis te hebben gehecht, dan aan het „messa di voce", want alvorens het aanzwellen van een toon te laten oefenen, beveelt hij eerst de studie van het portamento aan. Ook de beroemde hoofdvertegenwoordiger van de Fransche school, Abbé de Bacilly, geeft in zijn baanbrekend zangtheoretisch werk „Remarques curieuses sur l'art de bien chanter" (1679), onder de vier cardinale soorten van toonverbindingen, aan het portamento de eerste plaats. Wij zien dus al reeds uit de theoretische leerstellingen van deze twee vertegenwoordigers der oude zangscholen, dat het portamento als een van de voortreffelijkste middelen tot het verbinden van tonen in den zang toepassing vond en dat het derhalve zijn oorsprong niet alleen in de zangkunst in het algemeen heeft, maar mede en vooral wortelt in de praktische noodzakelijkheid van haar beoefening.

Alvorens echter het muzikale begrip „portamento" nader te omschrijven, is het gewenscht, de belangrijkste der hedendaagsche definities van dezen terminus technicus eens na te slaan. Meyer's groote encyclopaedie, dus niet een muzikaal vakwerk, spreekt over: „Portamento, Ital. porta di voce, het dragen van de stem van den eenen toon tot den anderen, zoodat elk der tonen gelijk van kracht en ronding blijft en als het ware in den anderen vloeit, de grootste kunst in den zang". Iets meer zegt reeds de populaire muziekencyclopaedie van Bremer. Het portamento wordt ook daar een eerste vereischte voor den kunstzang genoemd, waarbij een correcte ademverdeeling de grootste rol speelt. De Italianen nemen bij het portamento voor het vormen van den tweeden toon een klein gedeelte van den tijdsduur van den eersten af. Ook de bekende encyclopaedie van Riemann definieert het portamento als het oversleepen van den eenen toon tot den anderen. Van het „legato" onderscheidt zich het portamento daardoor, dat de verhooging of verlaging van een toon langzamer tot stand komt en duurzaam, dus niet sprongs- of trapsgewijs, is. Indien het zeer veelvuldig wordt aangewend is het portamento een afschuwelijke gewoonte, bij spaarzaam gebruik echter kan het een zeer gevoelige spheer scheppen. Men treft portamento slechts bij zangstemmen en strijkinstrumenten aan. Gewoonlijk wordt het niet voorgeschreven, maar wordt als volgt aangeduid:

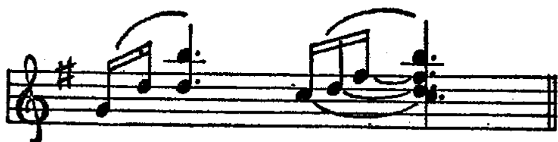

De schrijfwijze ad a) is voor die gevallen, waarbij op den tweeden toon geen nieuwe tekstlettergreep komt, hetgeen bij *b)* wel het geval is. Tot zoover Riemann.
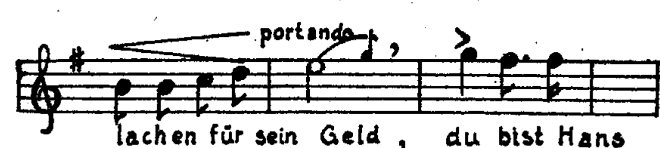
Zeer interessant zijn ook de uitspraken van twee moderne zangpaedagogen. Ernst Wolff behandelt het portamento in zijn geschrift over zangonderwijs onder het hoofdstuk „Toonverbindingen". „Het portamento", zegt hij, „of de gedragen vocalise, is als het ware een vergroot legato. Men verbindt daarbij twee tonen, doordat men uit den eenen spanningsgraad langzamerhand in den anderen overgaat, zoodat alle daartusschen liggende toonhoogten even te hooren zijn, echter zonder dat een enkele toontrap speciaal naar voren treedt. Het portamento is, afgezien van zijn waarde als middel tot uitdrukking en voordracht, in technisch opzicht voor de verbinding en egalisatie der registers zeer geschikt". Evenals Riemann waarschuwt Wolff ook voor een te druk gebruik van het portamento, terwijl het te dezen opzichte vooral in opwaartsche richting onedel kan aandoen. Steeds moet het portamento *zachter* zijn dan de daardoor verbonden noten en hoe zachter het zal klinken, des te langzamer zal het moeten worden uitgevoerd. Ook de Berlijnsche zangpaedagoog en stemvorscher Dr Hugo Goldschmidt behandelt in zijn „Handbuch der deutschen Gesangspädagogik" het portamento onder het hoofdstuk „Toonverbindingen", maar hij behandelt de stof nog uitvoeriger en nauwkeuriger dan Wolff. Voor alles onderscheidt Goldschmidt twee soorten van portamento, nl. het melismatische en het syllabische. Uit zijn verklaringen neem ik het volgende over: „Het melismatisch portamento. De verbinding van verscheidene tonen op een klinker voltrekt zich hetzij snel, zoodat de eene toon onmiddellijk op den anderen volgt, hetzij langzaam, waarbij de stem op den tweeden toon overglijdt en de tusschenliggende toontrappen slechts vluchtig worden aangeduid. In aansluiting aan de Italiaansche school noemen wij de laatste verbinding portamento. Wij hebben dus een toonverbinding gekregen, waarbij wij alle tusschenliggende tonen als het ware medevoelen, zonder echter een enkelen daarvan duidelijk te hooren. Uit de physiologische gestalte van de portamentoverbinding kan men reeds de conclusie trekken, dat hier zeer vele graden zullen zijn en inderdaad worden deze toonschakeeringen dan ook in de praktische muziek gebruikt." Over het syllabische portamento zegt Goldschmidt, dat ook de verbinding van twee lettergrepen door het overdragen der stem kan plaats hebben. Ook hier bestaat de functie van het portamenteeren uit een langzaam spannen en ontspannen van de stembanden tot de hoogte van den volgenden toon. Voordat de volgende toon echter bereikt is, moet men den beginklank van de volgende lettergreep gevormd hebben. De uitvoerige en degelijke portamentoverklaringen van Goldschmidt verdienen des te meer onze waardeering, indien wij ze plaatsen tegenover de meening van Mannstein, den meester der oude „groote Italiaansche Zangschool", volgens welke alleen het syllabische portamento reden van bestaan heeft.

Reeds uit de tegenstellingen der genoemde definities laten zich de verschillen in de diverse begripsverklaringen ten aanzien van het portamento afleiden. De definieering van het begrip „portamento", zooals dit tegenwoordig in de toonkunst praktisch wordt toegepast, volgt niet alleen uit zijn afleiding uit den zang en de techniek hiervan, maar ook uit de verklaring van zijn wezen en uit zijn beteekenis voor den algemeenen muziekstijl. Het portamento wordt namelijk niet alleen ten aanzien van de vocale composities aangewend, maar treft men ook op andere gebieden der toonkunst aan. Het voorschrift voor het gebruik van het portamento kan men naast de liederen en aria's tevens vinden in voordrachtsstukken voor strijkinstrumenten en blaasinstrumenten, ja zelfs voor instrumenten met vastliggende tonen als de piano en het orgel. Evenals in de vocale compositie dient het ook hier tot uitdrukking van bepaalde verhoogde gevoelens, zoowel ten opzichte van den kunstenaar als van het stuk zelf. Het is echter naast den zanger wel voornamelijk de violist, die zich van het portamento bedient. Het is voor dezen laatsten behalve een middel tot uitdrukking tevens een speciaal technisch hulpmiddel tot vervolmaking van zijn spel. In de techniek van het vioolspel is de ideale verbinding tusschen van elkaar verwijderd liggende tonen, die tot eenzelfde phrase behooren, niets anders dan het volmaakte portamento der zangkunst. Daarom ontmoeten wij ook bij violisten het meest die leelijke gewoonte van overdreven opgesleepte en dus gemanieerde toonverbindingen, die het vioolspel net zoo doen ontaarden als dit bij een al te gekunsteld portamento in den zang het geval is. Reeds bij de oude Italianen werd dit overdreven portamento als een groote kunstfout aangemerkt. Het is uit het bovenstaande duidelijk, dat de componisten van zangmuziek veel veelvuldiger portamenti voorschrijven dan dit b.v. in de pianocomposities het geval is. Niet alleen, dat portamento in den zang van grooten invloed is op de
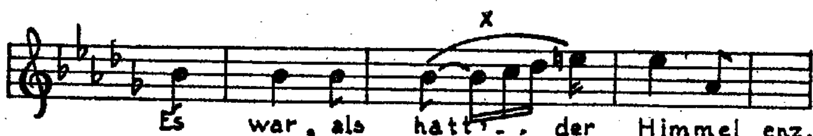
voordracht, maar het gebruik er van op de piano is daartegenover dikwijls slechts nauw merkbaar.
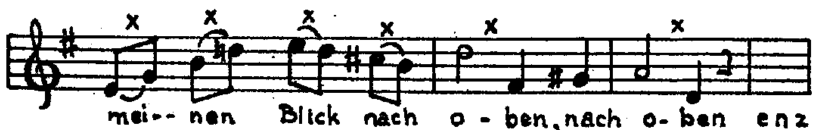

In de vocale compositie vinden wij voorgeschreven portamenti, soms alleen door middel van een legatoboog of ook wel in den vorm van een anticipeerende hulpnoot, veel vaker. De Joodsche componist Meyerbeer heeft zelfs op plaatsen, waar volgens hem het portamento nog niet voldoende was, het z.g. doortrekken der toontrappen (Italiaansch: strascinamento, Fransch: trainez la voix) dus direct het foeileelijke portamento voorgeschreven. In de moderne operaliteratuur verwijs ik slechts naar een plaats in de groote scène van Canio in Leoncavallo's „Pagliacci", waar de componist het portamento niet alleen door middel van een kleine hulpnoot en door een verbindend boogje tot uitdrukking brengt, maar er ten overvloede nog „portando" bovenschrijft.

Als een markant voorbeeld van de toepassing van het portamento in het lied, zou ik Schumann's „Mondnacht" willen noemen, waarvan het onderstaande fragment steeds weer in het lied terugkeert. Men ziet hier een opeenhooping van portamenti. Ik voel er wel iets vóor om hier aan het portamento een opmerkelijke illustratieve beteekenis toe te kennen, waarbij ons de hemelboog muzikaal voor oogen wordt gevoerd.

Ook de nu volgende plaats uit het algemeen bekende „Feldeinsamkeit" van Brahms is zonder een in strengen vorm gehouden portamento niet denkbaar.

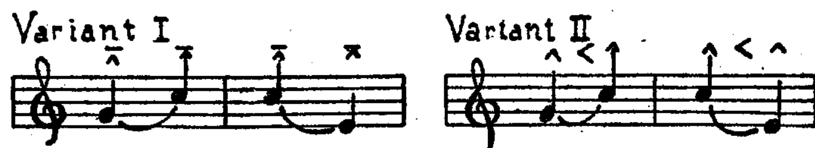
Heeft het portamento in den algemeenen muziekstijl bijna uitsluitend slechts beteekenis als middel tot uitdrukking of voordracht, in de vocale muziek neemt het als een technisch hulpmiddel een zeer beteekenisvolle plaats in ten aanzien van de praktische zangkunst. Bijna alle zangleeraren uit vroeger tijden waren zich het groote belang van het portamento voor de toon- en stemvorming wel bewust en zagen evenals de moderne paedagogen de groote waarde van het portamento voor de verbinding tusschen en de egalisatie van de registers, zoo ook voor het verkrijgen van een beweeglijke en soepele stemvoering. In alle zangscholen, zoowel naar oude als nieuwe systemen, is het portamento dan ook een cardinaal middel tot toonverbinding. De belangrijkheid van het portamento voor de zangtechniek en de stemvorming blijkt het beste uit de tot nu toe uitgegeven theoretische en praktische zangoefeningen. In de theoretische geschriften is aan het hoofdstuk „Portamento" een min of meer groote plaats ingeruimd, terwijl in de praktische leerstof die oefeningen overwegend zijn, waarbij men aan de uitvoering van een legato, een versterkt legato (dus portamento), groote zorg moet besteden. Nemen wij b.v. een of anderen band met solfège-oefeningen of vocalises ter hand, dan zal bijna elke oefening, welke wij ook opslaan, bovenstaande beweringen staven. Daarbij moet nog iets anders worden ogemerkt. In den zang en dus ook ten aanzien van het portamento moeten de tonen naar voorstellingen van den innerlijken zintuigelijken drang worden getroffen, terwijl deze tonen op instrumenten met vastliggende toontrappen mechanisch kunnen worden gegrepen. Men mag derhalve van de menschelijke stem geen toonverbindingen vergen, die in strijd zouden zijn met de normen van het gehoorszintuig, omdat men anders zou handelen tegen de principes van de z.g. „zingbare" schrijfwijze, tot welker speciale uitdrukkingsmiddelen ook het portamento behoort.

Voor de karakteristiek van het portamento, dat men dus gelijk Goldschmidt het deed, in een melismatisch (de verbinding van verscheidene tonen op één klinker) en een syllabisch (de verbinding van verscheidene tonen op verschillende lettergrepen) portamento kan indeelen, schijnt mij het accent van beslissende beteekenis te zijn. Terwijl bij het legato steeds een bepaald accent op de eerste van verscheidene met elkaar te verbinden noten rust, krijgen bij het portamento niet alleen beide te verbinden noten een accent, maar ondergaat eerder nog de volgende noot van de toonverbinding een accentversterking, zulks ten koste van de voorafgaande noot. Indien Riemann in zijn catechismus van het pianospel de innige verwantschap tusschen de speelmanieren van het „portato" (niet te verwisselen met „portamento") en het legato met aftrek van volgende tonen constateert, zou het dan te boud gesproken zijn het portamento voor niets anders dan een volkomen samensmelting van het portato met het legato te verklaren? Het physiologisch proces bij dit portamento is met betrekking tot het accent en ten gevolge van de verbinding van uit elkander liggende tonen niet slechts een geleidelijk spannen en ontspannen der stembanden, maar een spannen en ontspannen der stembanden met registerwisseling, gelijk dit ook bij den aanzwellenden toon het geval is. Maar dit aannemende, kunnen wij het met de opvattingen omtrent het wezen en het karakter van het portamento volgens Sieber niet eens zijn, die in zijn zangtheorie beweert, dat de stem bij het portamento, uitgaande van de beginnoot, bijna onmerkbaar over alle tusschen haar en de volgende noten liggende toontrappen zacht en vluchtig tot de aansluitende slotnoot heenglijdt. Neen, het juiste portamento verlangt een volkomen toonzuiver en streng binden van twee even sterk geaccentueerde, naast elkander liggende tonen, hetgeen figuurlijk gesproken ook inderdaad overeenkomt met het woord begrip „portamento", dus een dragen of trekken van den eenen toon tot den anderen. Voor het bereiken van dit strenge, geaccentueerde binden, kan hoogstens een zekere anticipatie van den volgenden toon worden toegelaten, nimmer echter een huilend toongesleep over alle tusschentoontrappen van den uitgangstoon naar boven of naar beneden. Dit overglijden van de tusschenliggende tonenreeks mag slechts bestaan in de voorstelling van den zanger bij de uitvoering van het portamento, maar nooit de facto. Het is in de praktijk zeer goed mogelijk een zuiver portamento te zingen, indien men maar streeft naar een geaccentueerd legato en de tusschenliggende tonenreeks zuiver cerebraal opvat. Er is weliswaar een langdurige studie voor noodig, voordat men zoover is.

In de muziekpraktijk bestaat nog in breeden kring de meening van Sieber, maar die opvatting komt alleen daardoor al te vervallen, doordat er ook een portamento tusschen twee onmiddellijk naast elkaar liggende tonen bestaat, dus bij de secunde, waarbij derhalve van tusschenliggende toonreeksen, waar men dan vluchtig overheen zou moeten glijden, toch geen sprake is. Het meest precies is dan ook wel de verklaring van het portamento als zijnde enkel en alleen een anticipatie van den volgenden toon ten opzichte van de notenwaarde van den voorafgaanden, hetgeen echter praktisch niets anders beteekent dan de accentueering van de volgende noot ten koste van de voorafgaande. Bewijst ook niet het aanwezig zijn van portamentoaanduidingen in composities voor toetsinstrumenten (piano, orgel, harmonium) de eigenschap van het portamento als een zeer drastisch legato, niet echter als een huilend in elkaar trekken der tonen en tusschentonen? Het is merkwaardig, dat de Italianen, die bij het zingen aan hun hiervoor als het ware gepraedestineerde taal veel steun hebben, doordat zij zich te dezen opzichte in langgerekte, klinkende vocalen kunnen uitleven, toch ook nog met voorliefde naar het drastische middel der toonrekking, naar het versterkte legato met toonaccent, dus naar het portamento grijpen. Want juist bij de Italianen vinden wij het veelvuldigst portamenti en portandi voorgeschreven. Ook het bekende „spinnen" van den toon (filer le ton), dat wij bij de groote bel-cantozangers zoo bewonderen — b.v. een Battistini! — is toch niets anders dan een met de grootste kunstvaardigheid toegepast portamento. Het cardinale verschil tusschen de Duitsche en de Italiaansche manier van zingen, dat vooral wortelt in het karakter en de zingbaarheid van de taal, is treffend door Richard Wagner gekarakteriseerd, als hij in zijn „Berichte über eine in München zu errichtende deutsche Musikschule" schrijft, „dat het karakter van den zang in de Duitsche taal tegenover het langgerekte, Italiaansche vocalisme, een krachtig sprekend accent vertoont". En daar lezen wij ook bij Wagner het beteekenisvolle woord, dat elken zangstijl karakteriseert: accent. Want het is door het accent, dat het portamento een dergelijk groote plaats in de zangtechniek inneemt, grooter plaats nog dan het marcato. De beteekenis van het portamento voor de stemvorming is zelfs des te belangrijker, indien men overweegt, dat het ook heden nog een twistappel onder de vakgeleerden is, of het marcato de principale toonverbinding van verscheidene tonen op een klinker is, zooals de zangscholen van de 14e eeuw aannamen, of dat zulks het legato is, welke meening men later onder den invloed van den stijl van Rossini meer was toegedaan. Ook nu nog verklaren enkele der meest moderne zangpaedagogen het marcato als de principale toonverbinding, anderen daarentegen verkiezen hier het legato. Het portamento echter, dat een gelukkige vermenging van de beide soorten toonverbindingen van marcato en legato is, dus een geaccentueerd legato ofwel de strengst mogelijke binding van twee beklemtoonde noten, lijkt ons derhalve wel het meest geschikt en er toe geroepen voortaan als de eerste onder de toonverbindingen in den zang te worden genoemd en geroemd. Deze overtuiging hebben waarschijnlijk ook wel die paedagogen gehad, die in hun zangwerken

aan de portamento-oefeningen de eerste plaats inruimden. Zoo zijn b.v. in de „Kunst des Gesanges" van Mathilde Marchesi, van de eerste tien elementaire oefeningen er negen aan het portamento gewijd. Ook Sieber heeft het portamento onmiddellijk doen voorafgaan aan het hoofdstuk, waarin hij de verbinding der registers behandelt, hiermede den innerlijken samenhang dezer hoofdstukken aangevend.

Tot besluit van dit artikel nog enkele woorden over het in het huidige notenschrift gebruikelijke teeken voor het portamento. Een apart teeken voor het portamento bezitten wij eigenlijk niet, afschoon dit gebrek van de zijde der paedagogen èn van de kant der vocalisten zelve reeds herhaaldelijk te berde werd gebracht. Wil de componist in zijn bedoelingen begrepen worden, dan moet hij er heden wel toe besluiten het portamento òf portando uitdrukkelijk in woorden voor te schrijven. De gewone, ook voor het legato geldende verbindingsboog, duidt immers niet uitsluitend portamento aan. Men kan echter ook een hulpnoot gebruiken, die dan de anticipatie uitdrukt. Indien men uitgaat van de boven uiteengezette interpretatie van het portamento op basis dus van het geaccentueerde, zeer drastische legato, dan zou wellicht een der volgende schrijfwijzen toegepast kunnen worden, in welken zin zich ook de bekende Tjechische componist Janetschek uitspreekt, wiens zeldzaam schoone opera „Jenufa" ons door de sublieme vertolking door het Duitsche Theater in Nederland in het afgeloopen seizoen nog versch in het geheugen ligt.

In de eerste variant is het teeken $\overline{\wedge}$, dat het accent aangeeft, met den verbindingsboog, voldoende. In de tweede variant wordt bovendien nog door het crecendoteeken de anticipatienoodzakelijkheid van de tweede noot uitgedrukt. Men zou zich ten slotte nog een derde variant kunnen voorstellen, waarin een nieuw teeken verschijnt, een golflijn, dat dan als kenteeken van twee door portamento te verbinden tonen zou gelden, maar zulks zou welhaast ondoenlijk zijn, daar de legatoboog, de verbindingsboog dus, al meer dan genoeg taken te vervullen heeft. Deze boog toch is niet alleen voordrachtsteeken voor het gebonden spel, maar dient tevens nog als phraseeringsteeken. In den zang geeft hij de verbinding van verscheidene tonen op één tekstlettergreep aan en bij strijkinstrumenten maakt hij duidelijk, dat de uitvoering der noten door eenzelfden streek dient te geschieden.

JAN WITTENBERG — WILG IN DE SNEEUW

BOEKBESPREKING

Prof. Dr Jan de Vries: *Het herwonnen verleden. Opstellen en voordrachten* (*uitg. De Schouw, 's Gravenhage*).

„Wie zich", aldus Prof. de Vries in zijn nieuwste boek, „door eigen keus en door de plichten van zijn ambt, voortdurend met het onderzoek van het Germaansche verleden bezighoudt, voelt telkens weer de behoefte de lijnen naar het heden door te trekken en zich bewust te maken, dat in het heden ook het verleden als eeuwig vormende kracht behouden gebleven is". Zij, wier arbeidsveld is gelegen op andere terreinen van wetenschap of kunst en die de Germaansche wedergeboorte, zooals zij in deze eeuw wordt voltrokken, niet slechts min of meer passief willen beleven en ondergaan, maar ook bewust willen vergemakkelijken, stimuleeren en versnellen, zij zullen eerder geneigd zijn den gedachtengang, die in deze uitspraak is neergelegd, om te keeren en te getuigen van hun behoefte om de lijnen, waarlangs volgens hun wil de toekomst zich zal hebben te bewegen, naar haar uitgangspunt te vervolgen, aldus niet, zooals de geleerde, die zich de Germaansche oudheid tot object zijner onderzoekingen koos, vanuit het verleden naar het heden voortschrijdend, maar juist vanuit de projectie der toekomst teruggrijpend naar datgene, dat ten onrechte als een voorbij verleden wordt bestempeld.

Dit constateerend, staan wij reeds dadelijk voor de moeilijkheid, die een boek, als de hier te bespreken bundel opstellen, opwerpt. Opwerpt, niet voor den schrijver, wiens geheele werk — in dit en in zijn andere boeken — een apologie is van de juistheid der betrekking van het Germaansche verleden op het heden, maar voor den lezer van anderen wetenschappelijken huize, die de keus heeft, om vanuit de hedendaagsche geestelijke situatie in al haar verwardheid en gecompliceerdheid terug te grijpen op onderling zoo verschillende verleden tijden, dat het nauwelijks verantwoord lijkt, om hier de veelheid te subsumeeren onder dien eenen verzamelterm „het verleden". Het Christendom immers en de, in het humanisme wederen nieuwgeboren klassieke oudheid van Hellas en Rome hebben op de structuur van den avondlandschen geest der 20 ste eeuw een dusdanigen invloed uitgeoefend, dat het langen tijd als onaantastbare stelling scheen te gelden, dat slechts zij, en niet het Germaansche verleden, wezenlijk hebben bijgedragen tot de vorming der huidige West- en Midden-Europeesche kultuur, en dat het besef van een continue beïnvloeding van den geest onzer landen door dien van een klassieke Germaansche oudheid slechts onder voortdurenden tegenstand veld vermocht te winnen.

Het is dus inderdaad een moeilijkheid, waarvoor de huidige mensch gesteld wordt, wanneer hij vanuit het heden het daarbij behoorende verleden wil herwinnen, want dit verleden is niet zonder meer als zoodanig herkenbaar. In tijden, waarin een communis opinio der wetenschappelijke wereld hieraangaande nog niet bereikt is, zal het zelfs eerder een kwestie van intuitieven blik of spontane overtuiging zijn dan van weloverwogen en gefundeerd inzicht, wanneer men in de Germaansche oudheid essentieele bestanddeelen — om nog niet te spreken van *de* essentie — van den hedendaagschen geest tracht te ontdekken. Want de geesteswetenschappen mogen al aan (speciale) logische wetten onderworpen zijn, haar uitgangspunt ontrekt zich aan alle logica en alle wetenschappelijke argumentatie, omdat het aan alle wetenschap en alle redelijke argumenteering voorafgaat en deze in den Kantiaanschen zin van het woord dus eerst mogelijk maakt; dit uitgangspunt is dan ook niet redelijk van aard, doch mythisch, polemisch dus; het is niet het verstand, dat er van zijn bevindingen getuigt, maar de wil, die er zich in al zijn onmiddellijkheid in uitspreekt.

Het zullen dus vooral zij, die reeds gewonnen werden voor het besef van de onvergankelijke waarden der Germaansche oudheid, zijn, die de door inhoud en vorm waarlijk bijzondere opstellen van Prof. de Vries zullen weten te waardeeren. Maar ook zij, die het (wereldbeschouwelijk) standpunt van den auteur niet deelen, zullen voor dit standpunt kunnen worden gewonnen, en wel niet zoozeer door de wetenschappelijke materie, die in deze opstellen is ingeweven, als wel door de vurige overtuiging en de geestdriftige bewondering voor het Germaansche verleden, die hier in den edelen vorm van een schoone taal zijn gegoten. Want in dit boek is het niet slechts de geleerde, die van de bevindingen van zijn wetenschappelijk onderzoek verslag uitbrengt, doch vooral de strijder voor en de pionier van een wereldbeschouwing, die zijn bevindingen niet wil laten verdorren in de ijle sfeer der kamergeleerdheid, doch er integendeel in breeden kring van wil getuigen met al de kracht van zijn stem en al de warmte van zijn hart. Innerlijke bezieling, niet logische argumentatie, is het, die den tegenstander vermag te overtuigen; en van innerlijke bewogenheid getuigt dit boek op elke bladzijde. Dat daardoor aan zijn wetenschappelijke waarde te kort wordt gedaan, zullen slechts zij willen verdedigen, die nog zijn gevangen in de rationalistische sfeer der vermeende wetenschappelijke objectiviteit, zij die nog niet hebben ingezien, dat het niet het steriele verstand is, dat ware wetenschap schept, maar dat het verstand slechts vermag te oogsten, wat een spontane wil, een warm gevoel en een heilig geloof hebben gezaaid. En zoo deze aanbidders van het afgodsbeeld der objectieve wetenschap de essentieele waarde der bezieling en der innerlijke overtuiging al met woorden zullen willen ontkennen, aan de kracht, die er van uitgaat, zullen ook zij zich niet kunnen onttrekken; en zeker niet, wanneer er, zooals in dit boek, een beroep wordt gedaan op hun ontvankelijkheid voor de waarden, die vanaf den klassiek-Germaanschen tijd tot in de 20ste eeuw den Germaanschen mensch een richtsnoer voor zijn handelingen zijn geweest.

In elk van de tien beschouwingen, die Prof. de Vries in dezen bundel bijeenbracht, vindt hij gelegenheid de uitkomsten van zijn onderzoekingen vruchtbaar te maken voor een grootere waardeering van de Germaansche oudheid en voor de verbreiding van het inzicht, dat de boom onzer kultuur slechts vermag te bloeien op den Germaanschen bodem, waarop hij eens werd geplant (No. 2); dat de Europeesche mensch krachtens zijn gemeenschappelijk beleefd verleden niet eerst in de toekomst geboren behoeft te worden, doch reeds bestaat en ademt in een gemeenschappelijke geestelijke lucht, die boven alle landen van ons werelddeel hangt (No. 3); dat de trek naar het Oosten een typische Germaansche eigenschap is, die wortelt in een van de meest fundamenteele behoeften van den Germaanschen mensch, het Germaansche verlangen (Nos. 4 en 5); dat het ethos van de Germaansche gevolgschap een bijzonder was (en is), dat zij een eigen organisatie en invloedssfeer, een eigen doodenvereering en in Odin een eigen God heeft (No. 6); dat zelfs een zoo scherp opmerker en gewetensvol historicus, als Tacitus in zijn Germania blijkt geweest te zijn, zich vergissen kan en zulks met name heeft gedaan in zijn afschildering onzer voorouders als „dobbelende dronkaards" (No. 7); dat in het Germaansche heldenlied dezelfde krachten werken als in de geheele Germaanscne gescniedenis en in alle takken der Germaanscne kunst (Nos. 8, 9 en 10).

Wie aan de hand van Prof. de Vries de Germaansche oudheid doorwandelt, herwint niet slechts een verleden, dat tot gerechtvaardigden trots opwekt, maar hervindt ook in het leven en streven zijner voorouders den onvergankelijken Germaanschen aard en daarmede zichzelf.

A. B. Roels

Maria Grengg: *De notepit. Vertaald door* **L. G. Lonis** (*uitg. De Schouw, 's Gravenhage*).

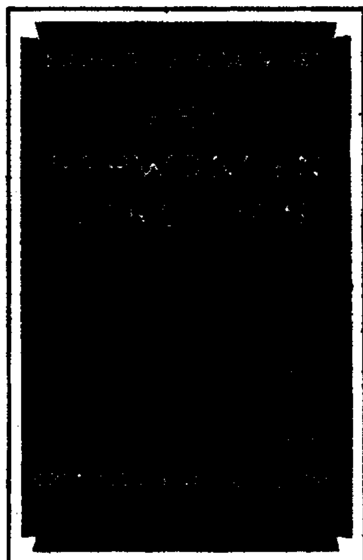
Na de onlangs bij De Schouw verschenen vertaling van Die Siegerin (Het Verloren duel) ziet nu wederom een novelle van de Weensche schrijfster in Nederlandsche vertaling het licht en ook hierin geeft zij weer blijk, een goed vertelster te zijn en de kunst te verstaan, in kort bestek een sterk dramatisch gebeuren in een bonte verscheidenheid van kleuren te schilderen. Ditmaal zijn het de Napoleontische oorlogen, die de Fransche legers voerden tot aan de oevers van den Donau, en de daarmee gepaard gaande verwarde en benarde tijden in Midden-Europa, die tot achtergrond dienen van het noodlottig gebeuren, dat zich in een kleine Oostenrijksche boerengemeenschap voltrekt aan het gezin der Wohlschlägers. Om zich te wreken op den aanslag, die Fransche soldaten pleegden op zijn vrouw, berooft de jonge Floriaan Wohlschläger een Fransch soldaat van het leven. Nadat hij op aanraden van zijn vader, die als eenige zorg het voortbestaan van zijn sibbe en het behoud van zijn hofstede voor zijn nakomelingen kent, is gevlucht, offert de oude Wohlschläger zich vrijwillig voor zijn zoon en daarmee voor zijn idealen op en ondergaat de straf, die zijn zoon had moeten treffen.

Het gegeven herinnert op sommige plaatsen aan de wisselvalligheden van het noodlot, zooals die ons uit de Germaansche saga's bekend zijn, en het is daarom te betreuren, dat de schrijfster concessies heeft gedaan aan den meer modernen smaak en niet haar vertelling heeft durven beëindigen in de door het lot opgeroepen tragische sfeer, maar hoe dat ook zij, haar verhaal is naar vorm en inhoud belangrijk genoeg, om het een breeden lezerskring toe te wenschen.

De vertaler is ditmaal aanmerkelijk gelukkiger geweest dan bij zijn vertaling van de andere, hierboven genoemde novelle van dezelfde schrijfster. Toch getuigt zijn gekunstelde zinsbouw nog al te zeer van een slaafsche navolging van het origineel.

A. Lammers

ZOO JUIST VERSCHENEN

PROF. DR JAN DE VRIES

HET HERWONNEN VERLEDEN

In dezen bundel heeft Prof. de Vries een aantal opstellen en voordrachten verzameld, die in den loop der laatste jaren zijn ontstaan. De daarvoor gekozen titel geeft reeds het doel van deze uitgave aan: getuigenis af te leggen van de verhoogde beteekenis, die men nu wederom aan het verleden toekent als vormende kracht voor heden en toekomst, waarbij in het bijzonder de aandacht valt op twee zijden van dit verleden: de kultureele en de letterkundige verschijnselen. Daarbij vindt hij de gelegenheid nieuw licht te laten vallen op het oude Germaansche leven en vooral allerlei verouderde en verkeerde voorstellingen te bestrijden. In de afdeeling Het Germaansche Heldenlied zijn drie studies vereenigd, waarin de functie en de aard van het heroïsche epos der Germanen uitvoerig behandeld worden.
In dit nummer van De Schouw treft de lezer onder den titel Het Germaansche Verlangen een van de tien opstellen uit het boek van Prof. de Vries aan, benevens een uitvoerige recensie in de rubriek Boekbespreking.

PRIJS f 3,90*

VERKRIJGBAAR IN DEN BOEKHANDEL EN BIJ DEN UITGEVER

UITGEVERIJ DE SCHOUW

JAN PIETERSZOON COENSTRAAT 26 — 'S GRAVENHAGE

Verantwoordelijk redacteur: Dr J. van Ham te Leiden. Uitgever: Uitgeverij „De Schouw", Den Haag. Drukker: Algemeene Landsdrukkerij, Den Haag
Verschijnt maandelijks. — Abonnementsprijs f 15,— per jaar, voor leden der Nederlandsche Kultuurkamer f 10,— per jaar. — Prijs per nummer f 1,50. — P 1825/1